

Гоце НАУМОВ, Дејан ГЕОРГИЕВ, Јасмина ГУЛЕВСКА,
Феран АНТОЛИН, Амалиа САБАНОВ и Даруне ФРОСАР

ИСТРАЖУВАЊЕ НА НЕОЛИТСКИТЕ ЛОКАЛИТЕТИ ВРБЈАНСКА ЧУКА, ВЕЛУШКА ТУМБА И ВЛАХО ВО 2025 ГОДИНА

Клучни зборови: Пелагонија, предисторија, тумби, архитектура, материјална култура

Апстракт: Во текот на 2025 година се истражуваат три ранонеолитски локалитети во Пелагонија: Врбјанска Чука кај Славеј, Велушка Тумба кај Породин и Влахо кај Живојно. Тие се дел од проектот „3V“ кој вклучува повеќегодишно паралелно истражување на три синхрони наоѓалишта во еден микрорегион, а со цел потемелно да се следат сличностите и разликите на соседни населби кои функционираа во блиско време. Во таа смисла, овие три локалитети се идеални за да подобро се разбере почетокот на земјоделството и воопшто процесот на неолитизација во Пелагонија, но и во Македонија и на Балканот. Резултатите од ваквиот пристап, добиени преку овогодешните ископувања, дадоа нови податоци за стратиграфијата, архитектурата и материјалната култура на Врбјанска Чука, Велушка Тумба и Влахо. Тие во голема мера се надоврзуваат на претходните сознанија за овие локалитети и значително ги дополнуваат проучувањата за формационските процеси, градбите, грнчарството, занаетчиството, орнаментиката, фигуралните претстави и обредите на првите земјоделски заедници кои ја населуваа Пелагонија во периодот меѓу 6400 и 5800 година п.н.е.

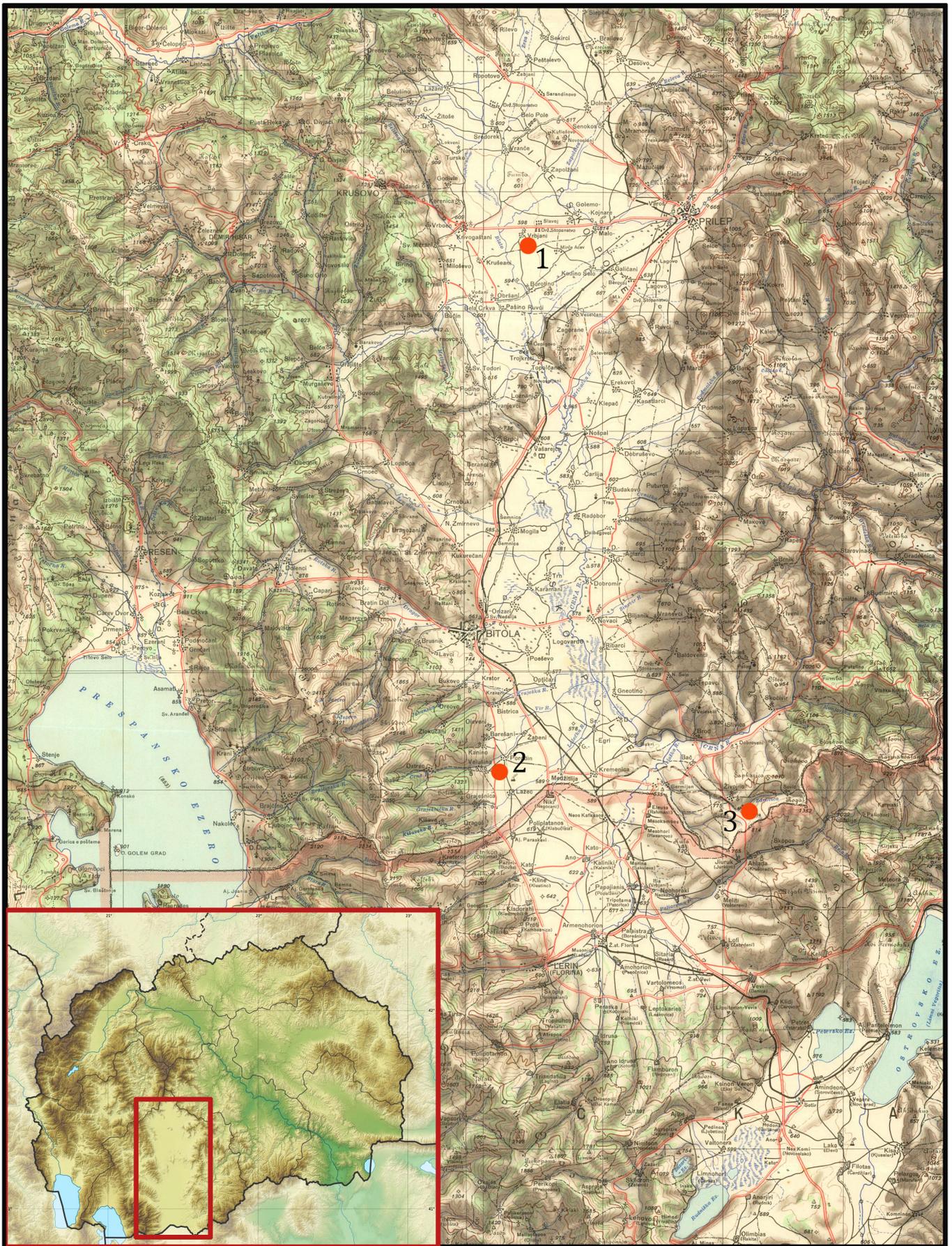
Неолитот во Македонија претставува еден од врвните дострели во развојот на човештвото и тоа особено во однос на трансформирањето на општествата на Балканскиот Полуостров, но и пошироко во Европа. Поради ваквиот удел во разбирањето на преминот од ловечко-собирачки во земјоделски заедници, овој период е истражуван од бројни македонски и странски стручњаци. Овие истражувања во голема мера придонесоа да се постават основите за нашето познавање на неолитот и натамошно да се надоградуваат со нови

сознанија.¹ Тие во голема мера се базираа на кратки или подолги ископувања на неколку локалитети во Македонија, преку кои се формираа првичните слики за најраните земјоделски заедници.

Сепак, овие истражувања се однесуваа на концентрирано проучување на еден локалитет преку една или неколку археолошки кампањи, што секако дава солидни резултати за нивната хронологија, стратиграфија, архитектура и материјална култура. После нивното истражување, научните тимови започнуваа ископувања на други локалитети, не ретко и во други региони, а со цел да се прошират сознанијата за неолитот низ различни географски или културолошки перспективи. Меѓутоа, никогаш не е направено поекстензивно истражување на неколку синхрони локалитети во определен регион за да се определи нивниот взаемен однос и начинот на кој тие се развивале.

Од тие причини, Центарот за истражување на предисторијата (ЦИП) подолго време е насочен кон паралелно истражување на ранонеолитски локалитети во Пелагонија, а кои се ископуваат заедно секоја година. Ваквото паралелно ископување овозможува во исто време да се согледуваат сличностите и разликите при појавата и развојот на неолитските тумби и да се види на кој начин тие комуницираа и разменуваа продукти, идеи и верувања. Во рамки на ваквиот истражувачки пристап вклучени се три локалитети во Пелагонија, и тоа Врбјанска Чука, Велушка Тумба и Влахо, поради што и овој проект метафорично е именуван како „3V“, имајќи ги предвид иницијалите од првото име на овие три наоѓалишта (Сл. 1). При овие истражувања, освен ЦИП, вклучени се Завод и музеј - Прилеп, Завод и музеј - Бито-

¹ Garašanin 1979; Санев 1994; Whittle 1996; Bailey 2000.

Сл. 1. Карта со приказ на Пелагонија и позициите на локалитетите Врбјанска Чука кај Славеј (1), Велушка тумба кај Породин (2) и Влахо кај Живојно (3).

Сл. 2. Дронска фотографија на локалитетот Врбјанска Чука со поглед од југозапад и кон врвот Златоврв во источниот дел на хоризонтот (Фото: Христијан Талевски).

ла, Германскиот археолошки институт, Универзитетот во Базел, Шпанскиот национален совет за наука, Универзитетот во Белград, Институтот за старословенска култура, Археолошкиот музеј на Македонија, како и десетина други европски институции. Во таа смисла, проектот „3V“ претставува исчекор во мултидисциплинарната археологија, што вклучува меѓународна соработка на голем број истражувачи.

Благодарение на тоа, добиени се врвни резултати што даваат ново светло за земјоделските заедници во Македонија, а кои вобичаено се публикуваат засебно за секој од трите локалитети. Во овој случај, за првпат сознанијата од ископувањето на Врбјанска Чука, Велушка Тумба и Влахо се вклучени на едно место и се однесуваат на истражувањата спроведени во 2025 година, година во која и јубилејно се одбележува десетгодишниот јубилеј од формирањето на ЦИП.

Врбјанска Чука

Локалитетот Врбјанска Чука се наоѓа кај Славеј и првично е истражуван во 1980-те години, при што се добиени основните сознанија за неговата хронологија, архитектура и материјална култура (Сл. 2).² Во 2016 година, ЦИП во соработка со Завод и музеј - Прилеп започна нова иницијатива за истражување на овој локалитет, која континуира-

но се реализира во десет археолошки кампањи.³ Тука ќе бидат презентирани ископувањата спроведени во 2025 година, како и дел од сознанијата добиени од археоботаничките анализи.

Во текот на 2025 година се истражуваа најгорните неолитски хоризонти на Врбјанска Чука, односно последните етапи на животот во овој период, а кој на ова место функционираше меѓу 6000 и 5700 година п.н.е.⁴ Археолошките ископувања се концентрираа во квадратите 8, 9 и 15, во северниот дел на сондата, а во кои и претходно се регистрираа остатоци од поголем објект, именуван како Градба 21 (Сл. 3).⁵ Исто така, се ископуваше и во квадратите 31 и 32, во јужниот дел на сондата. Тој уште од пораните археолошки кампањи е намерно оставен недоистражен, со цел да се проучува детално откако ќе се истражат сите неолитски слоеви во различни делови од сондата. Во таа смисла, се направи увид во т.н. втор (среден) архитектонски хоризонт на неолитската населба во квадратите 8, 9 и 15, додека во квадрат 31 се расчистуваше просторот од јужната страна на Градба 2, а која припаѓа на почетните ранонеолитски етапи во првиот (најран) архитектонски хоризонт.

³ Naumov et al. 2018a; Naumov et al. 2018b; Naumov et al. 2021; Наумов и др. 2023.

⁴ Naumov and Reingruber 2024.

⁵ Наумов и др. 2024а.

² Китаноски 1989; Миткоски 2005.

Сл. 3. Дронска фотографија на археолошката сонда во нејзиниот северозападен агол со позицијата на Градба 21 (Фото: Христијан Талевски).

Сл. 4. Ортофотографија на Градба 21 со присуство на печка и концентрација на помали и поголеми сандаци во нејзиниот северен дел и концентрација на садови и мелници во јужниот дел. Меѓу овие две половини присутен е вкопан канал од темел на објект изграден врз Градба 21 (Фото: Христијан Талевски).

Сл. 5. Присуство на две нивоа на сид од печен лепеж паднати врз подот на Градба 21, а пресечени од темелот на објект изграден врз неа (Фото: Гоце Наумов).

Притоа се констатираа повеќе обновувања и структури во Градба 21, врз која имало и подоцнежни објекти. Исто така во текот на ископувањата се пронајдоа и голем број на наоди од цели и фрагментирани садови, антропоморфни модели на куќи, фигурини, жртвеници, камени и коскени алатки, накит, тегови и мелници. Паралелно со теренското ископување се вршеа и археоботанички анализи, со цел да се добијат повеќе податоци за исхраната и природната околина во неолитот, но исто така и за одредени активности во рамки на градбите.

Во оваа пригода ќе се направи преглед на архитектурата регистрирана во северозападниот дел на археолошката сонда, како и на основните карактеристики на откриените наоди и нивната улога во стопанството, уметноста и верувањата на неолитските жители на Врбјанска Чука.

Архитектура

Во текот и на 2025 година се истражуваше просторот што го опфаќа Градба 21, а кој според затекнатата ситуација, изненадува со богатството на архитектонски содржини и материјална култура (Сл. 4). Поради ваквата специфичност на овој објект, неопходно е негово внимателно и темелно истражување, што изискува проучување на различ-

ни негови делови во текот на неколку археолошки кампањи. При овојгодишните ископувања на локалитетот, работата се насочи кон остранување на паднатиот сид во западната половина на Градба 21 и документирање на архитектонските елементи и наоди откриени во овој простор (Сл. 5).

Интересно за овој паднат сид е тоа што тој бил искористен како супструкција за под од објект кој бил подоцна основан врз Градба 21 (СЕ 977). Во прилог на тоа одат и остатоците од малтер налепени врз овој под. Ваквата ситуација е констатирана и при минатогодишните истражувања на остатоците од истите сидови во источната половина на оваа градба (коишто паднале врз сандаците Се 942 и Се 950), така што може со сигурност да се смета дека станува збор за присуство на под врз целиот нејзин габарит. Тука се отвора и прашањето за тоа дали постои можност овој под да е дел и од горен спрат на Градба 21 бидејќи врз него има уште еден масивен слој на печен лепеж. Во отсуство на остатоци од структури врз подот СЕ 977, тоа во моментот е тешко да се утврди, а делумно и поради фактот што некогаш рушењето на сидовите во неолитските градби се одвивало во неколку етапи, а што довело и до формирање на две или три нивоа на лепеж.

Врз овој сид откриени се и јами од колци во правец североисток-југозапад (СЕ 979) и во пра-

Сл. 6. Детал со печката и концентрацијата на помали и поголеми сандаци во северната половина на Градба 21 (Фото: Гоце Наумов).

век северозапад-југоисток (СЕ 980), што дополнително упатува кон тоа дека тој бил во функција на под. Останува нејасно дали овие колци и под се дел од подоцнежната Градба 19 или пак од некој друг објект. Јужно од оваа целина се откри компактна концентрација на лепеж (СЕ 978), додека северно од неа има уште една концентрација на масивни парчиња лепеж (СЕ 982), а кои може да се дел од печка бидејќи се распоредени во полукружен простор веднаш до западниот профил (Сл. 6). Во прилог на функцијата на печка одат и повеќето фрагменти од подница откриени во оваа целина (СЕ 985 и 1019), а коишто се најверојатно составен дел од неа. Интересно е тоа што врз оваа структурална целина, која завршува полукружно во западниот профил, има јасно ниво на пепел (СЕ 1020), кое е секако поврзано со активностите во печката.

Источно од оваа можна структура, се пронајде ново компактно ниво на жолтеникав лепеж (СЕ 981), а којшто може да е дел од истиот разрушен сид или пак некое друго ниво на под (со оглед на неговата мазна површина). После неговото документирање и остранување се откри ново високо ниво на набиен белузлав малтер, мошне веројатно од друг под (СЕ 991). Откако и оваа целина се документираше, таа се острани и под неа

се пронајде друго ниво на печен лепеж (СЕ 987), што е дел од сид. Под него се регистрираше поголемо количество на јагленисана земја (СЕ 986 и СЕ 1001) врз компактен печен лепеж (СЕ 1000), а кој претставува северен дел од подот СЕ 949, констатиран при минатогодишните истражувања. Ваквата ситуација упатува кон тоа дека постојат две можни нивоа на под врз подот од Градба 21, а меѓу кои има остатоци од лепеж, што значи дека присуството на горен спрат или користењето на малтер за варосувањето на надворешниот дел од сидовите, не треба воопшто да се занемарат при идните разгледувања на архитектурата во Врбјанска Чука.

Слична е ситуацијата и во просторот што го покрива поголемата целина лепеж СЕ 983. Имено, и под неа има повеќе слоеви со различни содржини, како што се тенок слој со бел малтер (СЕ 992), потоа дебел слој со полупечен лепеж (СЕ 993), дебел слој со јаглен и пепел (СЕ 989), повторно подебел слој со полупечен лепеж (СЕ 994), под него многу дебел слој од јаглен и малку пепел (СЕ 995) и повторно слој со жолтеникав полупечен лепеж (СЕ 996), а којшто се наоѓа на подот со јаглен 949. Ваквата ситуација може да упатува на три можности: i. да има повеќе обнови врз Градба 21, ii. да има горен спрат во Градба 21 и iii. сите

Сл. 7. Детал со концентрацијата на садови и мелници во јужната половина на Градба 21 (Фото: Гоце Наумов).

овие слоеви да се од неколку паднати сидови на Градба 21 (западен и јужен), а кои имале премачкување со малтер и невоедначено печење (поради што има и различни бои на содржините: полупечен и печен лепеж, малтер, јаглен и пепел. Овој тип наслојување се повторува на повеќе откриени места во рамки на Градба 21, но тешко е да се одреди која од можностите е најверојатна, иако во моментот третата се чини како најлогична.

Тоа донекаде го потврдува и ситуацијата под лепежот 978 каде се откри ново ниво на печен лепеж (СЕ 990), а којшто е основа на кого е наслоен јагленот СЕ 989, така што тој е во релација со СЕ 994. Интересно е што меѓу оваа целина (СЕ 989 и СЕ 978) се регистрираше вкопан канал за сид во правец североисток-југозапад (СЕ 997), а во кого се присутни повеќе јами од колци (СЕ 998 и СЕ 1028). До него, од неговата северна страна, се открија три сада (СЕ 999), и тоа: еден аскос превртен наопаку, фрагментирана паница до него, како и помал целосно сочувван амфорест сад на еден метар источно од нив. Тие биле оставени на подот на Градба 21, но поради близината на овој канал тие делуваат како да биле намерно поставени во неговиот темел пред подигнувањето на сидот (Сл. 4).

Битно е да се истакне дека каналот СЕ 997 е скоро паралелен со северните сидови на Градба

14 и 16. Тоа го потврдува присуството на уште еден објект во последниот архитектонски хоризонт на Врбјанска Чука, а чиишто остатоци се забележуваат и во западниот профил. Интересно е што овој канал е под Градба 19, што значи дека овој објект се наоѓал меѓу Градба 19 и Градба 21. Во таа смисла, остациите од малтер, јаглен и полупечен лепеж во слоевите на сидовите врз Градба 21, би можеле да се дел од овој објект. Во моментот тој се нумерира како Градба 24, чијшто источен сид веројатно се движи во правец кон југ, на што упатуваат и серија колци откриени во 2023 година на тоа место.⁶

Во однос на Градба 21 интересно е да се истакне дека во нејзиниот југозападен дел се открија остатоци од неколку скоро целосно сочувани, но фрагментирани садови (СЕ 1007). Тие се мошне блиску до трите сада СЕ 999, односно југозападно од нив, така што формираат целина која упатува на одредени невообичаени контексти за Врбјанска Чука (Сл. 7). Тоа е така затоа што, во откриените градби ретко се откриваат цели садови или нивниот поголем дел. Веднаш до оваа целина на садови т.е. источно од нив, се откри поголема неолитска јама вкопана во подот на објектот (СЕ

⁶ Наумов и др. 2024; Наумов и др. 2024b.

Сл. 8. Детал на јамата со положена паница во јужната половина на Градба 21 (Фото: Гоце Наумов).

1009). Во неа била положена целосно сочувана паница (СЕ 1032), што упатува на намерен чин со можен обреден карактер (Сл. 8). Вакви јами се откриени и во Градба 2, иако во нив е пронајден само по еден или два фрагменти од керамички садови.⁷

На неколку места во рамки на Градба 21 се открија поголеми сидни платна што паднале врз нејзиниот под и на кои има отисоци од колци (СЕ 1008, 1010, 1013). Тоа покажува дека ова било преферирана градежна техника во која преовладувале колците како армиатура на сметка на штиците кои се скоро целосно отсутни. Овој архитектонски пристап е вообичаен за неолитските тумби во Пелагонија, за разлика од некои други делови од Македонија, каде не ретко се користат штиците и керпичот при формирање на сидовите на градбите.⁸

Исто така, треба да се истакне и тоа дека на повеќе места се регистрираа остатоци од цврстиот масивен под од печен лепеж и тоа во западниот дел од откриениот простор на Градба 21 (СЕ 1014 и 1015). Во рамки на СЕ 1014 има дури и негова обнова од уште едно ниво на под од лепеж (СЕ 1018), а на кого се открија и 2 мелници и тоа во рамки на целината со садови СЕ 999. Тие се дел

од поголема група на мелници и садови откриени при подигањето на лепежот до западниот профил (СЕ 1024), што укажува на тоа дека во овој дел од објектот имало голема концентрација на садови и мелници, веројатно користени за чување намирници и изработка на храна т.е. леб. Во нивна непосредна близина, односно североисточно од јамата СЕ 1009, се откри уште една јама која е помала и поплитка од неа, и за која е нејасно дали е отпадна, обредна или пак за столб, со оглед на отсуството на наоди и малата длабочина (СЕ 1012). Не треба да се занемари ниту присуството на јаглен откриен на неколку места на подот (СЕ 1016), кој е резултат од опожарувањето на објектот или од активностите поврзани со подготовката на храна или греењето, што ќе се потврди со тековните археоботанички анализи.

Во однос на габаритот на Градба 21 битно е да се истакне дека се открија неколку рабови на јужниот и источниот сид (СЕ 1026 и 1029), а кои се поврзуваат и со подот на овој објект. Тоа на некој начин ги определува и контурите на оваа градба кои и претходно беа најавени со присуството на колците. Тука треба да се спомне и тоа дека се работеше и надвор во просторот околу овој објект. Притоа, источно од него, во целината СЕ 1003, се откри канал т.е. агол од сид во Г форма (СЕ 1004 и 1005), а кој му припаѓа на помлад објект веројатно во релација со Градба 19, така што тој условно

⁷ Наумов и др. 2016.

⁸ Gimbutas 1976; Толевски 2009.

може да се определи како дел од Градба 25. При истражувањето во просторот јужно од Градба 21 (СЕ 1004) се откри поголема површина со јаглен (СЕ 1030) и тоа под остатоците од лепеж од условната Градба 23, која се наоѓа меѓу Градба 21 и Градба 16. Неговата археоботаничка анализа ќе укаже на тоа дали тој е дел од настанат во пожар, греење или готвење на храна.

И просторот околу Градба 2 беше делумно вклучен во овогодишните истражувања, а поврзани со расчистување на целините надвор архитектонскиот габарит (СЕ 1031). Тоа беше со цел да се разбере дали има остатоци од надворешни структури или активности и меѓу објектите, што пак би упатило и кон утврдување на животот надвор од градбите. Во таа насока беше и расчистувањето на просторот зад Градба 2, односно југозападно од неа (СЕ 984). Интересно е да се истакне дека во непосредна близина на овој објект, т.е. јужно и западно од него, нема присуство на зданија од типот на Градба 4, која е подигната северно од него. Единствен исклучок се трошната концентрација на лепеж (СЕ 972) и кружната структура од порозен песоклив лепеж (СЕ 958), а која може да биде и помлада од Градба 2. Тука особено внимание предизвикува една откриена коска (фаланга) веднаш до јужниот агол на Градба 2, за која во моментот не е јасно дали му припаѓа на животно или човек (СЕ 1033). Тековните антрополошки и зоолошки анализи ќе ја утврдат нејзината припадност, со што може и појасно да се толкува овој релативно празен архитектонски простор јужно и западно од Градба 2.

Материјална култура

При овогодишните истражувања на Врбјанска Чука се откри броен археолошки материјал и тоа претежно во просторот што го опфаќа Градба 21, а во помала мера и во Кв. 32. Концентрирањето на истражувањето во овој простор е континуитет од минатата година, што овозможува добро да се разбере материјалната култура која била користена во рамки на еден објект и неговата околина. Во таа смисла, разноврсноста на наодите во овој простор дополнително говори за богатството на садови, алатки, модели, жртвеници и фигурални претстави изработени од неолитското население. Иако претежно се сретнуваат веќе познати форми на артефакти, сепак нивната концентрација на едно место и новитетите во домен на техничките и декоративните детали упатува на креативна заедница која се темели на визуелни традиции, но воедно и на нивно постојано надоградување со несекојдневни решенија.

Во домен на садовите најприсутни се паниците и грневидните форми, а поретко ги има амфорестите и амбалажните садови со поголеми димензии, како и оние на три или четири нозе (Сл. 9). Меѓу паниците најкарактеристични се оние изработени од прочистена глина со тенки сидови и благо извиен обод нанадвор, вообичаено премачкани со црвена боја и нејзини нијанси, а понекогаш и со црна боја. Нивната декорација е најчесто сликана со црна боја во облик на широки извиени линии, иако таа ретко се сретнува, додека некои од нив имаат и брадавичести апликации. Паниците премачкани со црна боја немаат сликана декорација, но на некои од нив има плитко вдлабени канелури кои се косо поставени една до друга. Што се однесува до грневидните садови, тие се претежно изработени од глина мешана со плева, а мошне ретко и минерални додатоци. Тие се најчесто со кремаста и кафена боја, додека нивните димензии се помали и средни. Голем дел од нив имаат тунелести рачки, а декорацијата најчесто е сочинета од втиснувања и барботин. Амфорестите садови се најчесто изработени од прочистена глина и поретко со примеси на плева, а димензиите се претежно средни и големи. Нивните бои варираат меѓу кремасти и црвенкасти нијанси, а оние со црвена и бордо боја имаат белосликана декорација. Ваквото украсување најчесто е сочинето од извиени триаголници и едноставни триаголници во низа, а присутни се и лентите со коси тенки линии насликани на коренот на вратот (Сл. 10: 1, 2). Изненадува присуството на амфорест сад сликан со масивни цик-цак линии издолжени вертикално низ целиот мев (Сл. 9: 3). Овој тип декорација е вообичаен за овчеполскиот регион,⁹ односно т.н. Амзабегово-вршничка културна група и за првпат се среќава во Пелагонија, што воедно упатува на комуникација меѓу овие два региони и го разликува концептот за вештачки определени културни групи.

Во однос на овој предмет битно е да се истакне тоа што тој е дел од групата на садови и мелници, концентрирани во југозападниот простор од откриениот дел на Градба 21. Меѓу нив има грневидни садови со тунелести рачки, мали и големи амфорести садови, аскос и паница, што упатува на репертоар со различни функции. Во секој случај, нивната улога во секојдневните активности не е спорна, иако паницата може да е вклучена во обреден чин бидејќи била положена во длабока јама отворена во подот на објектот. Останатите садови биле користени при чувањето и процесирањето на состојките за изработка на храна и тоа во делот од градбата каде се присутни два сандаци и печка.

⁹ Garašanin 1979; Санев 1995.

1

2

3

4

5

Сл. 9. Дел од сатовите откриени во Градба 21 во 2025 година
(Фото: Дијана Ѓурчиноска; Обработка: Гоце Наумов).

Што се однесува до поголемите амбалажни садови со грнест облик, нивни остатоци скоро и воопшто да не се открија. Иако ваквите садови би биле очекувани во поголем број во рамки на еден неолитски објект, сепак при овогодишните истражувања се открија само неколку фрагменти кои упатуваат на ваков вид садови. Тоа покажува дека, барем во Градба 21 не биле користени вакви садови, така што оние со средни димензии (грниња, аскоси и амфорести садови), ја вршеле функцијата за амбалажирање и транспортирање на намирниците користени во овој објект. Тука е битно да се спомнат и садовите на три или четири нозе, а кои не се скромно присутни, бидејќи се најдоа повеќе нивни фрагменти. Тие се вообичаено изработени од фина фактура и имаат претежно нијанси на црвена боја, што и не изненадува затоа што типолошки им припаѓаат на паниците со благо извлечен врат, а кои се поставени на нозе. Нивното често присуство во Врбјанска Чука, но и во Градба 21, укажува на тоа дека покрај амбалажните садови со средни димензии, биле особено присутни и паниците, коишто имаат порепрезентативен изглед и имале поразлична намена од грнестите и амфорестите садови.

Освен бројните садови, оваа година при ископувањата на просторот во и околу Градба 21, се најдоа десетина фрагменти од антропоморфни модели на куќи, што е мошне редок случај на Врбјанска Чука. Повеќето од нив се помали фрагменти од агли или покриви на моделите, на кои се присутни и претежно аглести отвори во нивните сидови, освен оние на аглите од покривите кои се вообичаено кружни и мали. Изработени се од глина мешана со плева и имаат кремаста, црвенкаста, сива и кафенеста боја. Интересно е тоа што сите откриени фрагменти се од кубуси, а не е пронајден ниту еден кој би му припаѓал на цилиндрите, кои и онака се мошне ретки на овој локалитет. Тоа упатува на фактот дека антропоморфните модели на куќи биле користени во овој објект, иако тие се регистрирани единствено во фрагментирана форма.

Во нешто помал број се жртвениците кои се изработени од глина со плева и имаат претежно кремаста боја. Откриени се единствено нозе со вообичаена назабена декорација на рабовите, додека за еден фрагмент може да се претпостави дека му припаѓа на горниот дел (реципиентот), бидејќи сочуван е мал дел од него. При ископувањата во Градба 21 се откри и еден жртвеник (масичка) со ниски нозе, со кремасто-црна боја и моделиран од глина со големо присуство на плева. Интересно е да се истакне и едно жртвениче со многу мали, ондносно минијатурни димензии, што барем засега претставува невообичаена појава за овој локалитет.

Во домен на предметите со истакнати симболички обележја припаѓаат и фигурините, а кои беа откриени во помал број, и тоа единствено во просторот во и околу Градба 21 (Сл. 10: 3, 4). Тие имаат мали димензии и нивните фрагменти припаѓаат на намерно открито бедро, столбеста фигурина и две горни половици на телото со сочувани глави. Интересно е да се истакне дека на стомакот од столбестата фигурина присутен е отвор, а кој може да претставува папок. Кај двете останати фигурини забележливи се јасни разлики, иако двете се прилично стилизирани. Двете се изработени во различна боја (сива и бела) и различен вид на глина. Едната има прикажани очи, додека кај другата тие се отсутни, како и во случајот со рацете. Додека едната има јасни знаци на откршување од долната половина, другата била целосно изработена само во пределот на горната половина, што како карактеристика се забележува и на други откриени фигурини на Врбјанска Чука, така што може да се збори за специфичен тип на ваков вид предмети присутни на овој локалитет. Тука не треба да се изостават и зооморфните фигурини кои се открија во приближен број како и антропоморфните. И тие имаат мали димензии и од нив се открија задни делови на телото, рогови, како и едно кое е минијатурно.

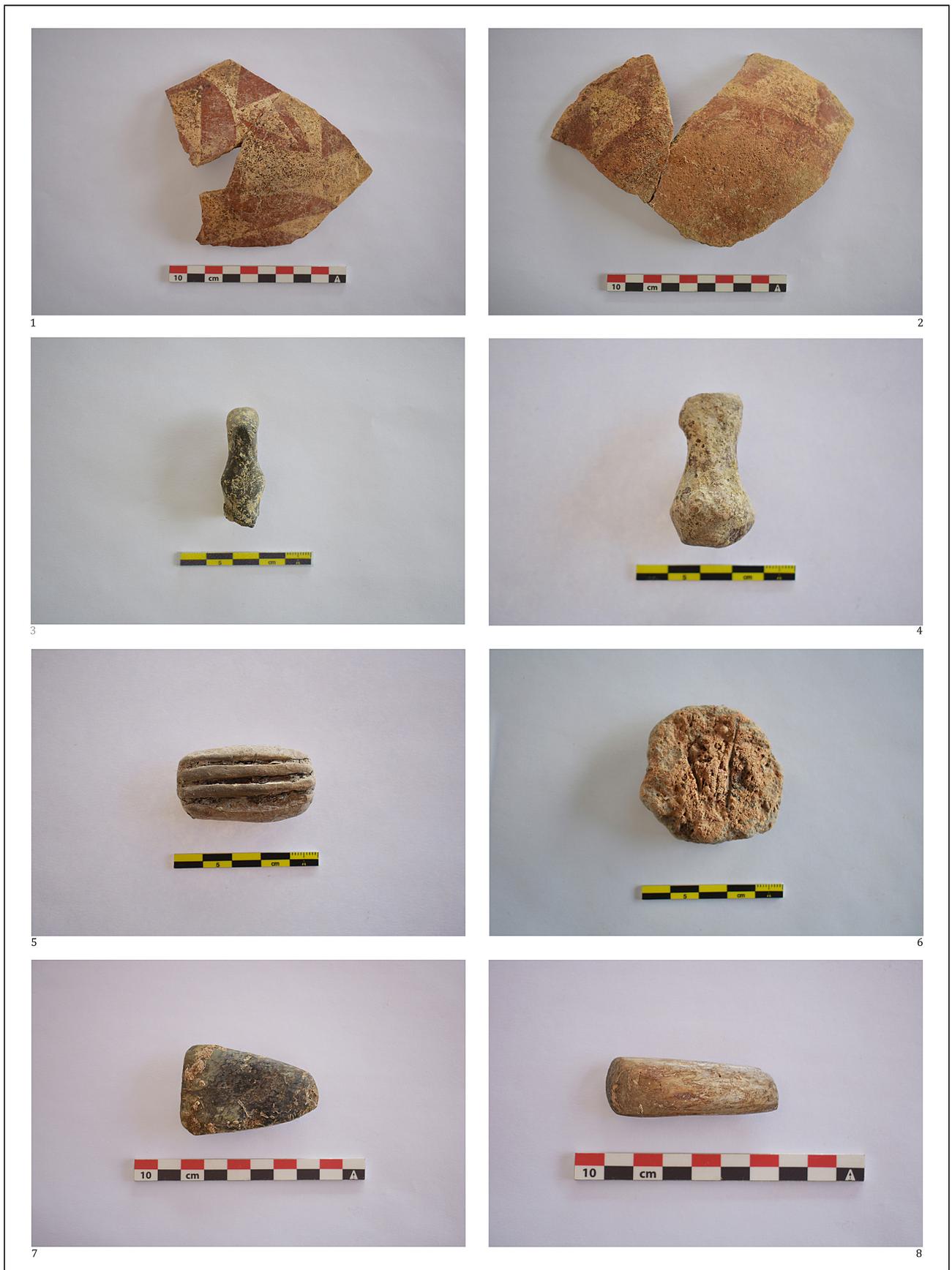
Говорејќи за предметите кои отстапуваат од вообичаениот керамички материјал треба да се спомнат и два откриени модели на лепчиња (Сл. 10: 5, 6). Едното од нив е откриено во Градба 21 и има долгнавест облик со длабоко врежани три хоризонтални линии. Во таа смисла наликува на дел од вообичаените неолитски печати, меѓутоа поради отсуството на рачка, овој предмет може да се смета како модел на леб. Другиот модел има кружен облик и на него плитко се врежани две коси линии кои безмалку формираат триаголник. Ваквиот тип на декорација присутна е на некои печати во Пелагонија,¹⁰ но како и во претходниот случај и тука отсуствува рачка, а и самиот предмет е има дисковиден изглед, вообичаен за повеќето модели на левови пронајдени на Врбјанска Чука.¹¹

Имајќи ги предвид предметите со истакнат естетски карактер, не треба да се занемарат и неколкуте наоди на белегзии, перли и школки. Белегзиите се направени од глина и стануваат вообичаена појава на Балканот и тоа особено на Врбјанска Чука.¹² Перлите се изработени од камен и глина, а имаат отвори кои овозможуваат нивно нижење

¹⁰ Симоска и Санев 1976; Makkay 1984; Naumov 2008.

¹¹ Миткоски 2016.

¹² Stojanovski and Horejs 2025.

Сл. 10. Избор на наоди откриени при ископувањето на Врбјанска Чука во 2025 година
(Фото: Дијана Ѓурчиноска; Обработка: Гоце Наумов).

на гердани и белегзии, или пак виселе на облеката и торбите. Во тој контекст треба да се спомнат и двете откриени кардиум школки кои исто така се нижеле на телото како украс (со оглед на перфорациите на нив), додека отисоци од нив на сатовите не се откриени, а што би укажало на украсувањето со кардиум импресо декорацијата.

Алатките се исто така група на наоди кои вообичаено се сретнуваат на Врбјанска Чука, но не во голем број. Меѓу коскените алатки оваа година најчесто се присутни иглите и спатулите, а кои се пронајдени во фрагментирана состојба. Кремените ножиња исто така се дел од редовниот репертоар, како и камените секири и длета со помали димензии (Сл. 10: 7, 8). Тука не треба да се изостават и куглите за праќа кои се мошне чести на овој локалитет, иако годинава се открија во помал број. Во домен на предметите за секојдневна употреба, покрај горенаведените мелници за жито, треба да се истакне и една со помали димензии изработена од мермер. Нејзината површина е целосно полирана, што пак го отвора прашањето за нејзината намена, со оглед на тоа што оние користени за мелење жито имаат нерамен горен дел кој овозможува полесно триење на семињата.

Археоботанички анализи

Археоботаничката анализа на Врбјанска Чука се спроведува од 2016 година и донесе продлабочени сознанија за земјоделските активности и употребата на растенијата од страна на заедниците кои ја населувале Пелагонија за време на раниот неолит.¹³ Истражувањето главно се фокусираше на карполошките остатоци (т.е. остатоци од семиња и плодови), додека спроведена е одредена анализа на микроботанички остатоци,¹⁴ а остатоци од дрво сè уште не се анализирани (иако се собирани и чувани низ годините). Многубројни карполошки остатоци се претежно зачувани во јагленисана состојба. Археоботаничките докази укажуваат на економија заснована на одгледување култури, доминирана од житарки (еднозрнеста пченка, двозрнеста пченка и јачмен) и мешунки (леќа и грашок). Заедно со култивирани растенија, широк спектар на диви шумски таксони - вклучувајќи бозел, капина, лешник и видови типични за тревни и мочуришни средини - беа постојано евидентирани во текот на сите кампањи за земање примероци. Сеприсутноста на плевелите и рудералните растенија дополнително ги одра-

зува и активностите за преработка на култури и околната вегетација. Составот на плевелите и нивното присуство укажуваат дека одгледувањето култури било потенцијално екстензивно и тесно прилагодено на локалните услови на животната средина и пејзажот, што влијаело на практики како што е усвојувањето на пролетната сеидба.¹⁵

Во кампањата од 2025 година, работата на археоботаничките примероци продолжи, а нови примероци беа собрани од ископаните области на локацијата. Како и во претходните години, беше спроведено целно земање примероци од ископаните единици и нивните внатрешни карактеристики, како што се подови од печки, сандаци, јами и концентрации на јагленисани материјали на подовите, а беа пронајдени два целосно зачувани керамички садови, заедно со нивната содржина која беше зачувана како примерок. Собрани се вкупно 7 примероци кои се состоеја од 30 литри седимент. За време на кампањата во 2025 година, на овие примероци беше извршена флотација, како и на необработените примероци собрани во претходната кампања на истото место (која се одржа во август 2024 година) - од кои останаа 16 примероци со збир од 67,7 литри. Пред обработката, беше евидентиран волуменот на секој примерок. Макроостатоците од растенијата беа земени со помош на методот на флотација со премивање, кој се покажува како многу ефикасен за обновување на максималниот број на макроостатоци од растенија.¹⁶ Оваа техника бара натопување на седиментот и негово нежно распаѓање во сад со додавање вода. Јагленисаните органски остатоци се одделуваат со флотација и се собираат на сито со декантација. Овој процес се повторува сè додека не остане јагленисан материјал во садот и целиот примерок не се заврши. Лесната фракција беше собрана со помош на сита од 2 mm и 0,35 mm, додека преостанатата тешка фракција беше одвоена на фракции од 1 mm, 2 mm и 8 mm. Затоа, секој примерок се состои од пет фракции: лесни фракции (0,35 mm и 2 mm) и тешки фракции (1 mm, 2 mm и 8 mm).

Примероците се анализирани со користење на истите методолошки процедури применети на материјалот од претходните сезони на ископување, со цел да се обезбеди споредливост. Подпримерокот обично се врши за големи фракции од 0,35 mm, што надминуваат 15 ml, бидејќи целосната анализа на овие фракции би одземала премногу време, додека лесната фракција од 2 mm била постојано целосно анализирана. Карполошките

¹³ Antolín et al. 2020; Beneš et al. 2018; Sabanov et al. 2023; Sabanov 2025.

¹⁴ Budilova 2022.

¹⁵ Mazzucco et al. 2022; Sabanov 2025.

¹⁶ Kenward et al. 1980.

остатоци се идентификуваат со помош на стереомикроскоп со зголемување до 40×, врз основа на морфолошките карактеристики и споредбата со современите референтни колекции и стандардните прирачници за идентификација.¹⁷ Сите идентификувани остатоци се квантифицираат и се евидентираат во базата на податоци ArboDat, систем базиран на Access дизајниран за археоботанички истражувања.¹⁸ Покрај карполошката анализа, се користи пристап со микро-отпад за испитување на сите фракции од примероците.¹⁹ Овој метод е насочен кон некарполошки материјал зачуван во примероците. Постапката започнува со мерење на волуменот на секоја фракција, по што следува квантификација на специфични категории остатоци. Беа евидентирани повеќе од 30 видови материјали, вклучувајќи коски, јагленисано семе, плева, јаглен, фрагменти од керамика и други остатоци со мала големина. Добиените податоци се користат за откривање на модели поврзани со активностите, како што се оние поврзани со преработка на житни култури, преработка на месо и отстранување на отпад.

Прегледот на археоботаничките анализи, наодите и архитектурата истражувани на Врбјанска Чука во 2025 дава увид во материјалната култура и градбите кои биле користени во едни од последните етапи на оваа неолитска населба. Дотолку повеќе, тие многу подетално упатуваат кон покуќнината и ентериерот на една од овие градби, со оглед на тоа што овогодешните ископувања беа насочени на Градба 21. На тој начин, може да се навлезе подлабоко во секојдневниот живот на популацијата што ја формирала и користела оваа тумба до околу 5750 година п.н.е. Натамошните истражувања и паралели со останатите пелагонски тумби ќе овозможат уште потемелно разбирање на сличностите и разликите меѓу домаќинствата во една микрорегионална целина.

Велушка Тумба

Локалитетот Велушка Тумба се наоѓа кај Породин и првично е истражуван во 1970-те и 1980-те години, но и во почетокот на 2010-те, при што се добиени основните сознанија за неговата хронологија, архитектура и материјална култура (Сл. 11).²⁰ Во 2017 година, ЦИП во соработка со Завод

¹⁷ Vojnanský & Fargašová 2007; Cappers et al. 2012; Jacomet 2006.

¹⁸ Kreuz & Schäfer 2002.

¹⁹ Antolín et al. 2021; Ullah et al. 2015.

²⁰ Симоска и Санев 1975; Симоска 1986; Stojanova Kanzurova 2017.

и музеј - Битола започна геофизичко скенирање на тумбата, кое од 2019 континуирано се реализира преку повеќе археолошки кампањи.²¹ Тука ќе бидат презентирани ископувањата спроведени во 2025 година, како и дел од сознанијата добиени од археоботаничките анализи.

Во текот на 2025 година се продолжи онаму каде што се стигна минатата археолошка кампања на Велушка Тумба, односно во просторот на Градба 13. За таа цел беше неопходно да се отворат два квадранти кон север и целосно да се пристапи кон структурите во нејзината внатрешност (Сл. 12). Поради скромните средства што беа доделени оваа година за ископување на локалитетот, се отвори само мал дел од новите квадранти VI и VII, односно нивниот најужен простор. Тоа сепак беше доволно да се истражи просторот над и околу овие мошне интересни и невообичаено големи структури и да се разбере соодносот меѓу нив, како и она што се случувало после нив.

Архитектура

Ископувањето на квадрантите започна од површинските слоеви, така што се следеа стратиграфските единици меѓу рецентниот слој и Градба 13 (Сл. 13). Притоа, дел од нив упатуваат на елементи поврзани со објекти. Најмладата од нив, градба 18, е сочинета од тенок слој на печен лепеж (СЕ 6), депозит формиран пред рушењето на градбата (СЕ 7) и подно ниво со мешан пепел и гараж (СЕ 8). Под неа има длабок слој на депозит (СЕ 9), кој настанал после рушењето на постариот објект, а како резултат на таложеење земја во подолг период или пак нивелирање на овој простор со нафрлана земја. Овој депозит се наоѓа врз друг објект сочинет од сид од горен лепеж (СЕ 10) и под од малтер, пепел и гараж (СЕ 11), и тој е именуван како Градба 19. Повторно следи депозит под овој објект, сочинет од кафенесто-зеленкаста земја исполнета со зрна од печен лепеж и гараж (СЕ 12). Во рамки на овој депозит, во источниот дел на сондата, присутен е сувосид од мноштво камења (СЕ 17), а којшто е констатиран и претходната година (Сл. 13). Тој е широк 1.10 метри и висок 30 сантиметри, додека констатираната должина, вклучително и онаа од 2024 година, изнесува 2.8 метри. Ваквата невообичаена појава за неолитските тумби во Пелагонија останува нејасна во моментот, бидејќи таа не може со сигурност да се поврзе со објект, ниту пак да се смета како ограда (поради својата висина). Во сувосидот, покрај

²¹ Наумов и др. 2017; Наумов и др. 2020; Naumov 2022.

Сл. 12. Дронска фотографија на археолошката сонда во нејзиниот североисточен агол со позицијата на Градба 13 (Фото: Петар Димитријевски).

бројните камења, се открија секира и фрагменти од керамика, од кои два се белосликани.

Ситуацијата под овој сид (СЕ 17) и депозитот (СЕ 12) е мошне интересна бидејќи е продолжеток на археолошки контекст констатиран во 2024 година. Станува збор за Градба 20 од која прво се регистрираше цврст компактен под (СЕ 3) и срушен сид од непечен зеленкаст лепеж паднат врз него (СЕ 2). Правоаголниот тенок сид од непечен лепеж (СЕ 15), неговото појачување со камења во западниот дел, како и подот (СЕ 3), којшто има обнова (СЕ 21), се дел од помал објект со ширина од околу 2 метри (Сл. 14). Тој продолжува во северниот профил и по своите обележја значително е различен од останатите откриени на Велушка Тумба. Објектот е поставен врз срушениот печен лепеж од Градба 13 (СЕ 6 во 2024 година), односно делумно врз една од печките во неа (СЕ 5 во 2024 година). Нив ги двој слој од депозит т.е. субструкција на овој правоаголен објект (СЕ 19), а во кого има и вкопани темели (веројатно од неговата постара фаза), за што подолу ќе стане збор.

Она што изненади во рамки на оваа помала архитектонска целина (Градба 20), е откривање-

то на целосно сочуван превртен сад во нејзиниот југозападен агол (СЕ 20). Во садот било погребано новороденче, што е дел од мошне редок неолитски обред констатиран само на неколку локалитети на Балканот (Сл. 15).²² Во садот, покрај остатоците од новороденчето, се пронајдоа еден фрагмент од црвено пресликана керамика (грнест сад со фина фактура) и минијатурен цилиндричен предмет засечен на темето. Исто така во него се откри и одредено количество на пепел, што упатува на горење, иако на скелетот не се забележуваат траги од кремација. Присуството на овие невообичаени предмети и пепел во превртениот сад, го прави обредниот карактер уште позагадочен, така што треба да се трага по значењето на овие прилози и причината за нивно депонирање заедно со погребувањето. Антрополошките анализи ја определуваат староста на погребаната индивидуа на околу 6-7 месеци, така што можно е да станува збор за мртвороденче (фетус) или пак за дете кое било прерано родено. Ваквиот археолошки контекст упатува на важната улога што овој мал

²² Бъчваров, К. 2003; Naumov 2007.

Сл. 13. Ортофотографија на Градба 13 со присуство на две печки и повеќе помали и поголеми сандаци и мелници (Фото: Петар Димитријевски).

објект ја имал и чијшто карактер и намена остануваат нејасни. Во прилог на оваа енигма оди и гореспомнатиот сувосид кој се наоѓа врз источниот дел на објектот, како и тоа што тој со неговиот југозападен агол, онаму каде што е положен садот со погребувањето, бил делумно поставен над втората печка во Градба 13 (Печка 2), а за која подоцна ќе стане збор.

Интересно е тоа што контурите на Градба 20 се поклопуваат со каналите вкопани во паднатите сидови на Градба 13 (СЕ 44 и 47). Се отвора прашањето дали овие остатоци се всушност темелите на правоаголниот објект, чијшто сидови од непечен лепеж, само во помала мера се констатирани врз цврстиот компактен под или пак тие се независни појави (Сл. 13). Темелите на неговиот јужен сид ја пресекуваат целата Печка 2 од Градба 13, како и нејзините паднати сидови од печен лепеж во источниот дел (Сл. 16). Во тој случај, новороденчето положено во превртениот сад би било погребано во темелите на овој помлад правоаголен објект и веројатно не случајно, токму врз местото каде што била една од печките на постарата Градба 13, што воедно ѝ дава и посилен

симболички карактер на оваа фунерарна форма. Вакво погребување во темел од неолитска градба е откриено и на Врбјанска Чука, и тоа повторно во објект од непечен лепеж (Градба 16), изграден врз постаро здание од печен лепеж (Градба 4).²³

Веднаш под Градба 20 се горенаведените остатоци од Градба 13, односно нејзините срушени сидови од печен лепеж (СЕ 1) и бројните структури што се наоѓаат под нив. Пред да се направи преглед на овие структури, битно е да се напомене дека во западниот агол на сондата се регистрираше канал во правец југозапад-североисток (СЕ 13), како и јама веднаш до него, видлива во западниот профил (СЕ 14). Тие се вкопани во лепежот од Градба 13, па не е јасно дали овој канал претставува темел од друг подоцнежен објект паралелен со Градба 20, или пак тоа е поинаква интервенција врз срушените сидови (Сл. 17). Истото се однесува и на јамата, која е вкопана од нивото како и каналот, па останува при идните ископувања да се провери дали се тие во некаков соод-

²³ Наумов и др. 2023.

Сл. 14. Ортофотографија на Градба 20 со погребувањето на новороденче во превртен сад вкопан во југозападниот агол, како и помлад сувосид поставен врз нејзиниот источен дел (Фото: Гоце Наумов).

нос или пак станува збор за две засебни појави вкопани во Градба 13, можеби во различни етапи.

Тука треба да се истакне и тоа дека во нивото меѓу лепежот на Градба 13 и субструкцијата СЕ 19 на правоаголниот помал објект, и тоа само во источниот нивни дел, има повеќе слоеви од јаглен, лепеж и кафенесто-зеленкаста земја (СЕ 25-31). Со оглед на тоа што ги нема во другите делови на Градба 13, и концентрирани се само во простор на ниво со срушениот лепеж, може да се смета дека тие се од постарата фаза Градба 20, или пак се работи за остатоци од нееднакво горен сид на Градба 13, чиешто различни степени на присуство на оган оставиле траги во повеќе нијанси.

Што се однесува до срушениот лепеж на Градба 13, тој се констатираше на неколку места во идеална хоризонтална позиција и во него се регистрираа тенки канали во облик на буквата К, а коишто се направени од лисици. Нивното присуство се издвојува од она на каналите од подоцнежните градби, така што постојат јасни траги во лепежот. Поради тоа што паднал директно на подот, тој е фрагментиран на помали и поголеми компактни парчиња во три целини: СЕ 34 - северно од Печка 1; СЕ 36 – североисточно од Печка 2 и СЕ 39 – помала површина источно од Печка 2, односно јужно од СЕ 36 (Сл. 12). Интересно е тоа што во средината на целината СЕ 34 минува тенок сид со сочувана основа и видливи отисоци од колци, во правец северозапад-југоисток (СЕ 35).

До следното ископување на овој дел, останува нејасно дали е тој парапет меѓу двете печки, или пак едноставно е еден од паднатите сидови, прекршен при рушењето (Сл. 16). Неговиот правец делумно отстапува од вообичаената ориентација на сидови и градби на Велушка Тумба, детектирани преку позицијата на Градба 13 и скенирањето на локалитетот, а каде се јасно видливи десетина објекти со ваква планиметрија. Во тој контекст вреди да се спомнат уште два вакви тенки sida регистрирани во 2022 година, од кои оној јужно од Печка 1 има идеален правец север-југ (можеби е дел од парапет), и СЕ 7 од 2024 година кој го има стандардниот северозападно-југоисточен правец за јужните и северните сидови. На тој начин тој и ја одредува позицијата на Градба 13 во правец североисток-југозапад, детектирана и на другите градби на Велушка Тумба, но и на повеќето скенирани и ископувани тумби во Пелагонија.²⁴

Имајќи го ова предвид, треба да се истакнат позицијата и структурните карактеристики на Печка 1 и Печка 2. Битно е да се укаже на тоа дека и двете печки, блиску една до друга, се уникатна ваква појава во македонскиот неолит, а дополнително на тоа, и двете имаат страничен аплициран прав сид, што е повторно новина, воопшто во неолитот на Балканот (Сл. 17). Кај Печка 1 тој е аплициран од западната страна, додека кај Печка

²⁴ Наумов и др. 2017; Naumov et al. 2021.

Сл. 15. Садот со погребано новороденче во него, пронајдени под подот на Градба 20 (Фото: Гоце Наумов).

2, тој се наоѓа од источната страна. Токму овие сидови ја одредуваат и позицијата на поставување на печките, а која е во правец североисток-југозапад, односно исто онака како и Градба 13 и повеќето документирани ранонеолитски објекти во Пелагонија.

Што се однесува до Печка 1, освен нејзиниот масивен западен сид, изненадуваат и нејзините димензии, кои ги надминуваат оние регистрирани на другите неолитски печки во Македонија. Нејзината должина во правец на сидот е 1.17 метри, додека попречниот дијаметар изнесува 1.34 метри метри. Доколку кон оваа должина од 1.17 метри се додаде и онаа на прилепениот сандак од јужната страна (СЕ 51 = 0.76 метри), тогаш вкупната должина на оваа структурална целина изнесува 1.93 метри. Интересно е да се истакне дека сидот на Печка 1 (СЕ 10), со висина од 0.49 метри, има редови од хоризонтални вдлабнувања на фасадата, а кои биле изведени преку извлекување со прсти. Исто така и нејзината подница е сочувана во целост (СЕ 5), и на неа се ставал лебот

за печење, додека од калотата беа откриени само неколку парчиња.

Во однос на јужниот сандак (СЕ 51), треба да се истакне дека тој бил висок 0.39 метри и во него се наоѓаат две масивни мелници на две различни нивоа, а со помош на кои се добивало брашното и се месело тестото за лебот. Неговиот западен сид не е откриен и веројатно е уништен со рушењето на градбата или пак при некои интервенции упте кога таа била активна. Токму во овој дел се откри големо количество на гареж (СЕ 48), што укажува дека тука имало концентриран оган од печење или од пожарот, поради што се земаа и примероци кои ќе ги потврдат активностите во овој дел. Од другата, источна страна на сандакот, има повеќе камени облитоци и мелница, повторно во функција на подготвување на брашното и лебот.

Печка 2 се наоѓа веднаш до Печка 1, односно на околу половина метро североисточно од неа (Сл. 18). Таа исто така има невообичаена структура за неолитските печки во Македонија, сочинета

Сл. 16. Ортофотографија на Печка 1 и Печка 2 во Градба 13, заедно со сандациите и мелниците околу нив (Фото: Гоце Наумов).

од горенаведениот источен аплициран прав сид, оштетена подница, прилепена платформа, како и две помали сандачиња, на тој начин формирајќи мошне интересна архитектонска целина. Нејзината должина е изненадувачки идентична со Печка 1 (1.17 метри), но заедно со онаа на платформата, таа изнесува 1.64 метри. Сочуваната висина е 0.58 метри, што не значи дека е повисока од Печка 1, поради тоа што и на двете калотите им се уништени, и кај обете подницата е на половина метро од подот. Како и кај Печка 1, така и Печка 2 има простор за подготовка на лебот, но којшто не е сочинет од мелници. Имено, тој не е од јужната страна, и претставува масивна глиненa платформа прилепена до северниот сид (СЕ 45), со должина од 1.17 метри, ширина од 0.41 мета и со благ нагиб надолу. Веднаш до западната страна на платформата, прилепени се еден помал полукружен сандак (СЕ 42), распарчен од паѓањето на сидот, како и правоаголно високо сандаче со тенки сидови (СЕ 41), скоро идентично како и оние неодамна откриени во Градба 21 во Врбјанска Чука.²⁵ Меѓу нив има дно од поголем амбалажен сад, што упатува на

тоа дека тој бил во взаемна функција со овие две сандачиња, односно со него се носеле или во него се чувале пченичните зрна или брашното од кое се месело тестото на споменатата платформа.

Тука треба да се посочи и на уште еден специфичен детал, поврзан со источниот аплициран сид на Печка 2. Имено, после неговото оштетување, била ставена помала мелница од јужната страна, а врз која има и тријач. Нејасно е дали е ова бил синхрон чин со користењето на печката, или претставува практична нивелациона активност, односно има симболичка улога после рушењето на Градба 13. Не треба да се занемари фактот дека после нејзиното користење, врз неа бил подигнат друг објект (Градба 20), во кого токму до тоа место, бил вкопан споменатионт превртен сад со погребано новороденче во него (Сл. 18: 2). Уште еден мошне впечатлив детал поврзан со Печка 2 е едно мало садче откриено крај нејзиниот југоисточен агол. Станува збор за помала превртена паница во која се открија парчиња од череп и недефенирана коска, како и поголемо количество на јаглен (Сл. 19: 5). Овие примероци се дадени на анализа, со што треба да се утврди дали коските се животински или човечки, а истото се однесу-

²⁵ Наумов и др. 2024.

Сл. 17. Поглед кон Печка 1 и Печка 2 од југ и југоисток (Фото: Гоце Наумов).

ва и на согорената содржина во садот (СЕ 22). Во секој случај, ваквото присуство на два превртени сада, еден во времето на користење на печката и друг како резултат на вкопување во градбата подигната врз неа, упатува на тоа дека овие печки и нивните составни делови, немале само практична

намена, туку веројатно биле и симболички перцепирани

Како и да е, може да се забележи дека печките формираат функционални целини кои максимално го искористиле овој простор на Градба 13

Сл. 18. Поглед кон Печка 1 и Печка 2 од запад и исток (Фото: Гоце Наумов).

за подготовка на лебот. Меѓутоа, тие не се единствените структури коишто ја имале оваа улога. Во непосредна близина на печките се наоѓаат уште најмалку шест помали и поголеми сандаци, целосно или делумно сочувани. На оние со помасивни ѕидови може да се документира и евентуалната висина, додека сандациите со тенки ѕидови се целосно сплескани од масивниот лепеж којшто паднал врз нив. Најдобро сочуван од нив е санда-

кот СЕ 52, кој всушност и личи на СЕ 51 прилепен до Печка 1. Тој има должина од 0.68 метри и сочувана висина од 0.34 метри, како и една мелница во него (Сл. 17). Од неговата северна страна има уште една мелница, додека од јужната присутно е дно од поголем амбалажен сад, што секако упатува на активностите поврзани со обработката и чувањето на житото и брашното.

Сл. 19. Избор на наоди откриени при ископувањето на Велушка Тумба во 2025 година
(Фото: Гоце Наумов).

Јужно од овој сандак во 2022 година се откри уште еден сличен на него (СЕ 178), со концентрација на гарез и мелница во него, како и уште неколку поголеми и помали мелници околу него.²⁶ Во истата година, североисточно од сандакот СЕ 178, се регистрираше уште еден поголем сандак, но со потенки и целосно сплескани сидови (СЕ 172). Тој има должина од 1.02 метри и ширина од 0.72 метри, а вреди да се спомне и целиот амфорест сад откриен веднаш северно од него, што повторно укажува на сличните активности како и во претходните случаи. Тука не треба да се занемарат уште неколку сандачиња и мелници регистрирани долж сидот СЕ 7, а кои дополнително придонесуваат кон разбирањето на оваа стопанска целина во Градба 13 (СЕ 174 и 176). Што се однесува до овогодишните ископувања, се пронајдоа уште три вакви сандаци со потенки и целосно сплескани сидови, и тоа источно од Печка 2 (СЕ 37, 38 и 46). Со оглед на тоа што врз нив сè уште има дел од паднатите сидови од Градба 13, тие треба да се доистражат во следната археолошка кампања, за да се дефинираат нивниот обем и степен на сочуваност, но исто така и останатите содржини во нивна близина (Сл. 13). Оттука произлегува дека овој дел на Градба 13 изобилува со структури и „алатки“ за подготовка и обработка на храната (2 печки, 11 сандаци и околу 20 мелници), што врпочем го отвора и прашањето за тоа дали таа е живеалиште (куќа) или пак работилница („кујна“).

Во прилог на ваквиот карактер на Градба 13 одат и неколку садови откриени на нејзиниот под и близу овие структури. Тие најверојатно се користеле за чување на зрната жито пред да бидат мелени, или пак за брашното при подготовка на тестото за лебот. Но некои од овие садови се богато украсени со стандардните завиени триаглести белосликани орнаменти, карактеристични за Пелагонија. Тие се присутни на амфорестите садови, па останува прашањето дали биле за чување вода, жито или брашно, односно дали биле само за практична употреба или можеле да имаат и по-

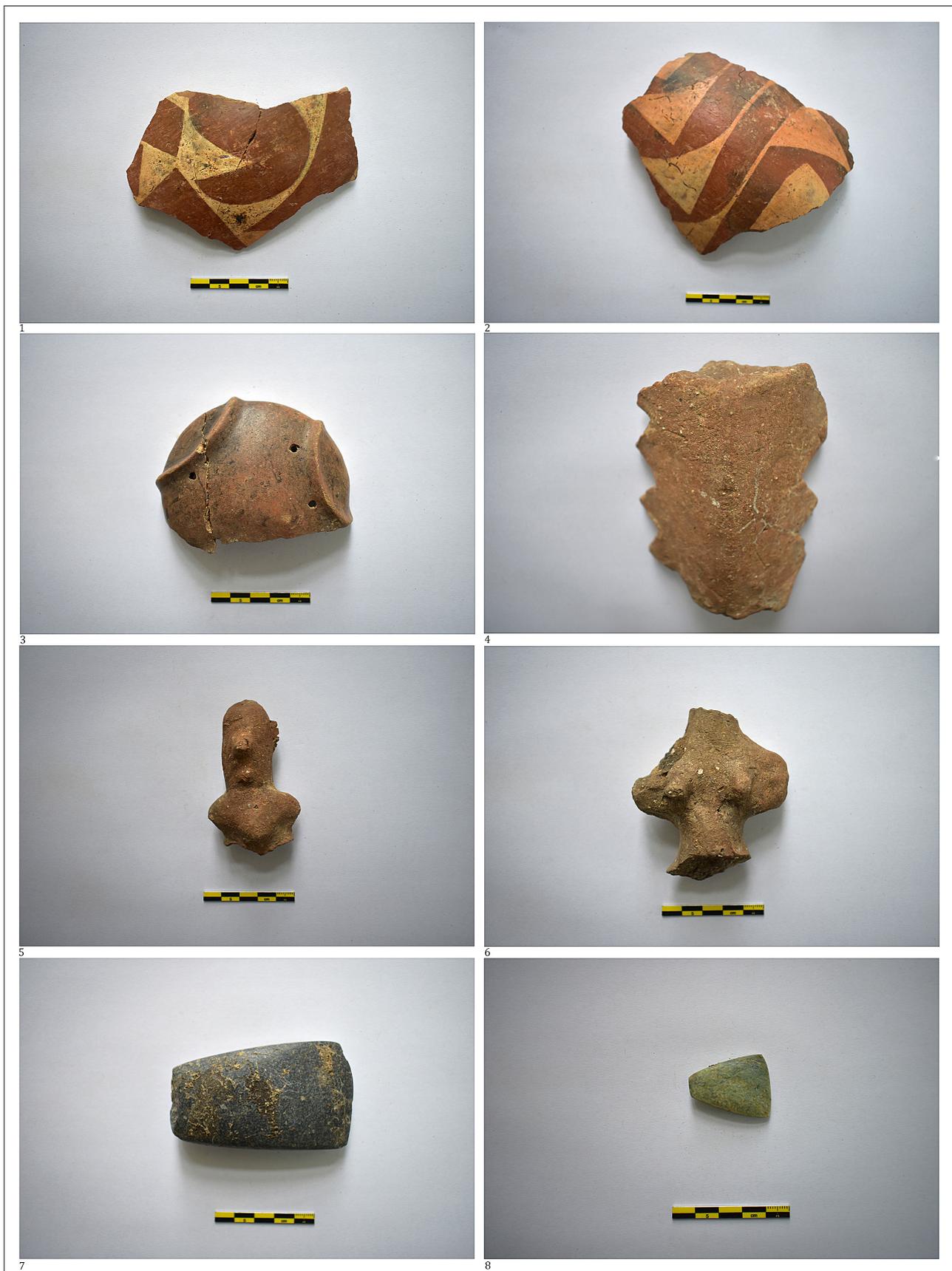
истакната симболичка улога, имајќи ја предвид нивната декорација. Во тој контекст треба да истакнат и двете антропоморфни фигури откриени на подот близу нив, а кои се едни од највидните претставници на неолитската симболичка сфера. Нивните обележја значително отстапуваат од вообичаената иконографија, и тоа особено од онаа на Велушка Тумба, што секако ги прави особено значајни и вредни за натамошно проучување.

Материјална култура

Говорејќи за горе наведените садови и фигури, треба да се направи и поопшт преглед на материјалната култура откриена во текот на истражувањата (Сл. 18 и 19). Дел од неа е пронајден во рамки на посочените градби, така што таа и на тој начин ќе се разгледува. Што се однесува до сатовите пронајдени во слоевите поврзани со подоцнежните градби, доминираат оние со амбалажен карактер, но често се присутни и оние за готвење, односно грнестите садови со поголеми димензии, некогаш декорирани со барботин. Не многу поретки се и сатовите со фина фактура, најчесто паници со црна и кафена боја, како и амфорести садови со црвена боја и полирана површина. Меѓу амфорестите садови ги има и карактеристичните пелагонски белосликани орнаменти, сочинети од издолжени триаголници со завиено поврзување, како и месеченкастата низа на коренот на вратот.

Останатите порепрезентативни предмети присутни се преку антропоморфните модели на куќи, жртвениците со истакнат калкан и жртвениците со животински протоми, а се открија и камени секири. Во каналите и сидовите од објектите врз Градба 13 (СЕ 13 и 17), меѓу најкарактеристичните предмети се грнестите садови со петличести апликации, како и паниците со кафена и црвена боја. Кај паниците со црвена боја присутна е биконичноста во горните делови на сатовите, не ретко украсена со белосликани ленти во кои се наоѓаат негативи од ромбови, и вертикални тенки линии коишто излегуваат од нив. Исто така има и неколку амфорести садови со црвена боја, со триаглести поврзани белосликани орнаменти.

²⁶ Naumov 2022.

Сл. 20. Избор на наоди откриени при ископувањето на Велушка Тумба во 2025 година
(Фото: Гоце Наумов).

Сл. 21. Дронска фотографија на локалитетот Влахо пред неговото оштетување, со поглед од југоисток кон падините на планината Нице и пелагонската рамница (Фото: Димитар Бежановски).

Освен керамичките предмети, се открија и секири и толчници од камен, направени од речни облуточи. Во нивото на субструкцијата на Градба 20 (СЕ 19), чести се садовите со фина фактура, а малку поретки се оние со средна и груба фактура. Од третата категорија се пронајдоа два од поголеми амбалажни садови, додека од втората присутни се грнести садови со црвена, црна и кафена боја. Истите бои се присутни меѓу паниците и амфорестите садови со фина фактура, а некои од нив се сликани со бели издолжени триаголници поврзани со извиени линии и ленти со ромбови во негатив.

Што се однесува до слоевите кои се врзуваат со горните нивоа на Градба 13, односно лепежот и депозитот меѓу и врз него (СЕ 26 и 30), во нив има поголемо количество на материјал. Доминираат грнестите поголеми садови со груба и средна фактура, најчесто со кафенеста боја и не ретко обложени со барботин. Меѓу садовите со фина фактура присутни се стандардните обележја на паниците, односно црвената, црната и кафената боја, но без сликани орнаменти. Поретки се фрагментите од амфорести садови со типична црвена боја и полирана површина, декорирани со бели аглести мотиви некогаш поврзани со лачни линии. Исто така се открија и неколку нозе од зооморфни жртвеници, но исто така и нозе од садови премачкани со црвена боја и украсени со бели триаголници. Камените и коскените алатки се скоро целосно отсутни, освен еден кружен ма-

сивен тег со обид за перфорација во средината. Истите горенаведени типологии на садови се во слична мера присутни и во рамки на нивото со лепежот од Градба 13, што значи дека може да се работи за разнесување на материјалот од овој објект при неговото рушење и подоцнежнo нивелирање за градбата што се подигнала врз него.

Како што беше и погоре посочено, во домен на подот на Градба 13, откриени се повеќе фрагменти од амфорести садови со карактеристичната белосликана декорација и две фигурини. Но исто така присутни се и паници со црвена и црна боја, како и грнести садови со средна и груба фактура со кафенеста и црвенкаста боја, некогаш украсени со тенок слој на барботин и петличести апликации.

Богатиот репертоар на импресивни садови и фигурални претстави, како и уникатните глинени структури во градбите, го потврдува високиот степен на развој на неолитските заедници што егзистирале на Велушка Тумба. Тие целосно се поклопуваат со уметничките дострели на материјалната култура откриена на овој локалитет во 1970-те години, што дополнително сведочи за доследноста во домен на овие технички и уметнички достигнувања. Останува во иднина тие да се проучуваат и натамошно да се разгледуваат во однос на архитектурата и останатите елементи на секојдневниот и духовниот живот.

Сл. 22. Дронска фотографија на локалитетот Влахо во текот на неговото оштетување во 2023 година и со посочена позиција на контролната сонда истражувана во 2025 година (Фото: Христијан Талевски и Гоце Наумов).

Влахо

Локалитетот Влахо се наоѓа кај Живојно и првпат е детектиран при рекогносцирање во 1970-те години.²⁷ Сè до 2020 година тој не е истражуван, кога се направи ново опсежно и систематско рекогносцирање, за да во 2021 година се отворат и првите контролни сонди во соработка меѓу ЦИП и Завод и музеј – Битола (Сл. 21).²⁸ Во тие истражувања се вклучија и стручњаци од повеќе европски институции, така што добија мултидисциплинарен карактер и до денес континуирано се одвиваат.²⁹ Поради видните оштетувања и уништување на источниот дел на локалитетот, ископувањето во 2023 година беше изведено во својство на заштитни истражувања, што исто така придонесе кон подобро разбирање на периферниот источен простор на локалитетот.³⁰

Истражувањето на археолошкиот локалитет Влахо во 2025 година претставува продолжување на ископувањето на контролната сонда Кв. XIII, а кое започна во 2024 година (Сл. 22).³¹ Поради тоа што културните слоеви во овој дел од неолит-

ската населба изненадија со својата длабочина, неопходно беше да се продолжи работата од минатата година и да се следат археолошките појави до здравицата врз која е формиран локалитетот.

Стратиграфија и архитектура

Се започна од слојот СЕ 37 кој во 2024 година беше средишното ниво до кое се стигна низ целата сонда (2 x 2 метри), иако во нејзиниот северо-западен дел се отвори и помала сонда што укажа на постоење уште многу слоеви до здравицата. Токму таму и се отвори сонда со димензии 2 x 1 метар преку која детално се следеа сите промени меѓу слоевите од СЕ 37 до СЕ 92, односно на сите преостанати до здравицата.

Преку овој пристап се продолжи со нумерирањето на стратиграфските единици започнато во 2024. Во јужниот дел од сондата се спуштаа слоевите констатираны и претходно, односно од СЕ 37 до СЕ 62. Како што се констатираше и минатата година, СЕ 37 претставува малтер од масивен под на Градба 3, како и гарежот СЕ 39. па се продолжи со ископувањето на слоевите под него во северозападниот агол на сондата (Сл. 23 и 24). Под неа продолжуваат остатоците од Градба 4: СЕ 42 непечен лепеж од сид (иако третиран како субструкција во 2024 година), СЕ 43 – тенок слој на гареж и СЕ 44 – повторно помасивен слој на малтер т.е. под. Потоа следи Градба 5 со сидови

²⁷ Симоска и Санев 1976.

²⁸ Наумов и др. 2021.

²⁹ Наумов и др. 2022; Naumov et al. 2023a; Naumov et al. 2023b.

³⁰ Наумов и Насух 2023.

³¹ Наумов и др. 2024b.

од непечен лепеж (СЕ 45), тенок под од малтер (СЕ 47) и гареж на него (СЕ 46). Градба 6 под неа има идентични содржини т.е. сид од непечен лепеж (СЕ 48 и 49) и под со слоеви од гареж и пепел (СЕ 50 и 51).

Ситуацијата под оваа градба е интересна бидејќи делумно се губи идеалната хоризонтална ситуација на слоевите, така што има појава налик на земунца сочинета од непечен лепеж (СЕ 52) и гареж под него (СЕ 53). Под овој гареж и особено на страна од него, односно под пепелта СЕ 51), има длабок слој на малтер помешан со пепел, кој делува и како сува непечена глина т.е. лепеж (СЕ 54), и во кого се вкопани СЕ 52 и 53. Тие претставуваат една целина која е дел од Градба 7, или пак може да е постарата фаза на Градба 6 над неа. Впечатливо е тоа што под малтерот СЕ 54 има неколку тенки слоеви на гареж и пепел (СЕ 55-60), а кои можеби се дел од интензивните обнови на подот СЕ 54. При расчистувањето на овој под се забележа полукружна формација (СЕ 70), која е всушност контурата на вкопувањето СЕ 52 и 53, така што таа може да е дел од огниште во првата фаза на Градба 6.

Потоа следи повторно јасна хоризонтална ситуација сочинета од непечен лепеж (СЕ 61) и под со мешавина од пепел и гареж (СЕ 62), како дел од Градба 7. На овој под се открија повеќе фрагменти од садови и поголеми коски и камења од кои едниот е мелница (Сл. 23). Блиску до мелницата, во југозападниот агол на сондата, се регистрираа концентрирани фрагменти од подница и пепел, а што можеби се дел од огниште или порустична мала печка (СЕ 69). Потоа, поради големата концентрација на слоеви и појави, работата се концентрираше во помала сонда со димензии 100 x 70 см, а со цел да се дојде до здравицата која очигледно беше многу подлабоко од очекуваното.

Во неа се детектираа и првите информации за најстарите слоеви на локалитетот, а кои се прилично густо напластени и се добива впечаток дека се дел од повеќе градби (Сл. 25). Меѓутоа, најверојатно станува збор за нивни обнови бидејќи во спротивно би имале многу тенки сидови, што е скоро невозможно од архитектонска перспектива. Имено, веднаш под СЕ 62 следи слој на непечен лепеж (СЕ 68) и тенки слоеви на пепел и гареж (СЕ 63 и 64), кои веројатно се дел од обнова на постариот објект – Градба 8. Неговата прва фаза може да се следи преку ниво на полунепечен жолтеникав лепеж (СЕ 65) и под од малтер (СЕ 71). Како и овој објект, така и следниот е сочинет од две фази. Така, помасивниот слој непечен лепеж (СЕ 66) и нивото со пепел и гареж (СЕ 72) се дел од обновата на Градба 9, додека измешаните и

Сл. 23. Јужниот профил на контролната сонда со јасно видливи слоеви од Градба 3 до Градба 7, како и присуство на фрагменти од помала печка во неа (Фото: Гоце Наумов).

нејасните слоеви со лепеж (СЕ 73) и малтер со пепел и гареж (СЕ 74) ја сочинуваат постарата фаза на овој објект.

Потоа, надолу по стратиграфијата на локалитетот, особено истакната во западниот профил, повторно се присутни две фази на следната градба. Станува збор за сид од непечен лепеж (СЕ 75) и ниво на гареж (СЕ 76) од обновата на Градба 10. Под нив се наоѓаат тенок слој на земја односно лепеж (СЕ 77) и подно ниво сочинето од интензивно присуство на гареж помешан со пепел, полупечен лепеж и калциниран малтер во североисточниот агол на сондата (СЕ 78), како дел од првата нејзина фаза. Следат слоевите на најверојатно еден од најраните објекти во овој дел, односно Градба 11, исто така сочинет од најмалку две фази. Помладата е содржана во непечениот лепеж (СЕ 79) и слојот со мешан гареж и пепел (СЕ 80), додека постарата од исто така непечен

Сл. 24. Западниот профил на контролната сонда со јасно видливи слоеви од Градба 1 до Градба 7, како и присуство на јама која ги пресекува објектите (Фото: Гоце Наумов).

лепеж (СЕ 81) и концентрација на жолтеникава глина, пепел и гараж (СЕ 82), како дел од можна печка на нејзиниот под бидејќи оздола се открија неколку парчиња од подница (Сл. 26: 1). Поради ваквата густина на слоеви присутни се уште два, лепеж (СЕ 83) и гараж (СЕ 85), како дел од интензивните активности во првите фази на Градба 11. Токму на нејзиниот под СЕ 82 се откри невообичаен и неочекуван наод (СЕ 84). Станува збор за фрагмент од дрвен долгнавест предмет, кој може да е дел од алат или копје (Сл. 27). Со оглед на тоа што тој се наоѓа во една од првите градби на локалитетот, може да се смета како еден од најстарите неолитски дрвени артефакти на Балканот, но и пошироко.

Веднаш под Градба 11, се регистрираше масивно присуство на зеленкаста глина – непечен лепеж (СЕ 86) и гараж под него (СЕ 87), а кои се дел од најстариот објект досега констатиран во оваа сонда – Градба 12. Во него, и тоа веднаш под СЕ 82 (Сл. 26: 2), се забележуваат траги од заоблено вкопување во југоисточната половина на сондата, а кое упатува на можна земуница (Градба 13). Таа е сочинета од мешана кафенеста земја со малку гараж (СЕ 88) (Сл. 26: 3), под која има слоеви на компактна зеленкаста земја (СЕ 89), кафенеста земја со неколку фрагменти керамика (СЕ

90) и жолтеникава земја – под (СЕ 91), како дел од нејзината прва фаза. Тие може да се елементи и од друг објект – Градба 14 (?), што не може точно да се утврди поради малиот простор за работа во овој дел од сондата, но и поради тоа што тие се мешаат и со песочникот кој е всушност здравицата (СЕ 92) и од кого не ретко се земал мекиот материјал за изработка на сидови и подови (Сл. 26: 4).

Здравицата претставува најдолниот слој до кого се стигна при ископувањето на контролната сонда (Кв. XIII) во 2025 година. Во неа воопшто немаше остатоци од гараж, малтер, пепел или наоди, така што може да се смета како стерилен слој (Сл. 28). Тој би требало во иднина да се провери со геоархеолошко бушење за да се провери неговиот карактер и евентуалното присуство на постари културни слоеви под него. Сепак, за сега може да се третира како здравица која изненадувачки се наоѓа на длабочина од дури 2.67 метри што е многу повеќе од очекуваното. Тука треба да се има предвид дека ова е висина веднаш под дното на земуницата, односно од можниот поран објект (Градба 14), што може во иднина да се провери со проширување на сондата Кв. XIII.

Сл. 25. Детали од западниот профил со слоеви од Градба 8 до Градба 10 (1) и од северниот профил и елементи на западниот и источниот профил, со слоеви од Градба 3 до Градба 10 (2) (Фото: Гоце Наумов).

Тука може да се истакне и присуството на повеќе јами или канали регистрирани во профили-те на оваа сонда, а кои упатуваат на интервенции во помладите фази на ранонеолитската населба. Имено, во западниот профил се забележува пошироко вкопување кое ги пробива Градба 1, 2 и 3 и кое се стеснува кон дното, притоа сечејќи мал дел од Градба 4, 5, 6 и 7 (СЕ 93) (Сл. 24). Иста ваква јама има и во северниот профил и започнува од рецентниот слој, но завршува кај подот на Градба 3 (СЕ 94). Со оглед на нивната близина, останува отворено прашањето дали овие две вкопувања биле поврзани меѓу себе и всушност се дел од ров кој минувал низ овој дел од горните хоризонти на населбата. Тие се вообичаена појава на Влахо и не би требало да изненади доколку СЕ 93 и 94 се еден од тринаесетината рова во оваа уникатна ранонеолитска населба.³²

Не треба да се изостави ниту јамата во северозападниот агол на сондата, а која предизвика внимание и во 2024 година. На ова место има голема концентрација на масивни камења, коишто најверојатно покриваат печка во Градба 3. Но токму од нејзиниот под на ова место се забележува мало вкопување, јама (СЕ 95), а во која се наредени еден врз друг два поголеми плочести камења (Сл. 24). Оваа појава сè уште останува загадочна и интересна, а може да се поврзе и со земуницата

констатирана во погорните слоеви на северозападниот дел од зондата во 2024 година.³³

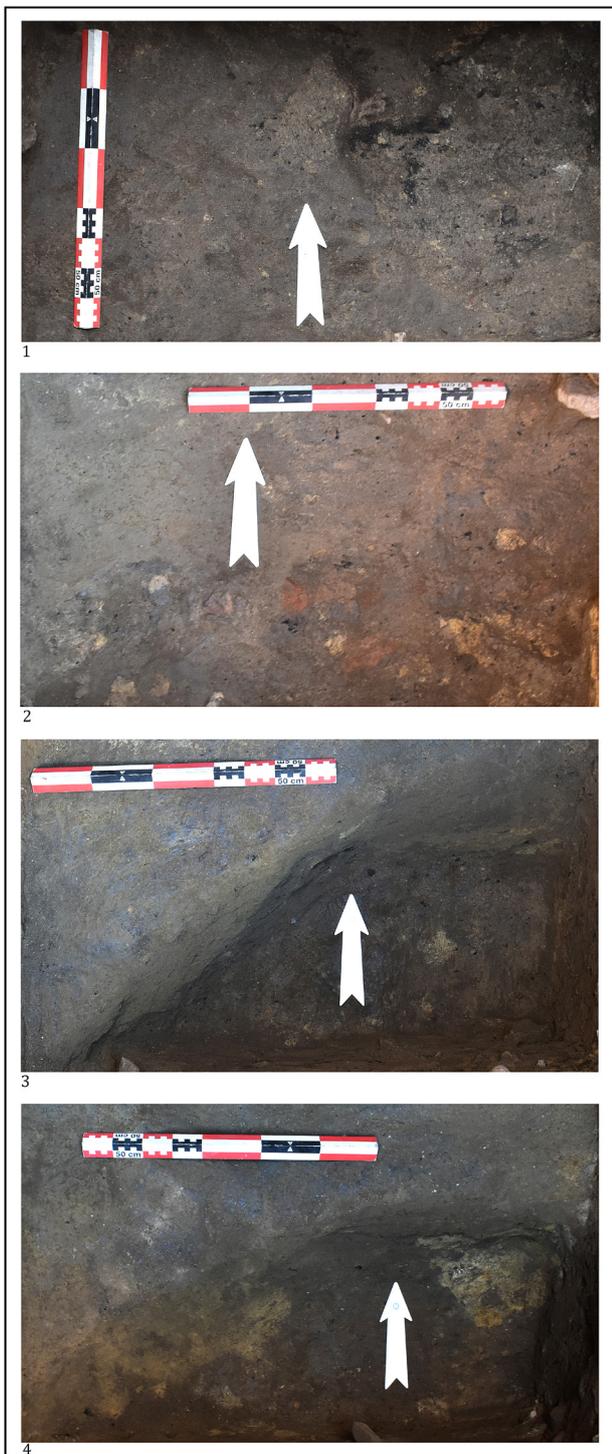
Материјална култура

Во однос на материјалната култура треба да се истакне тоа дека преовладува фината керамика со црвена боја, онаа која била премачкана со тенок сјаен слој (Сл. 29). Некогаш тој е присутен и на садови кои се сочинети од глина со примеси на плева. Садовите со црна боја се многу поретки, додека оние со кафени нијанси се поприсутни, но не во толкава мера како оние со црвена боја. Меѓу садовите со црвена боја претежно се сретнуваат паници, а многу помалку има амфорести садови. Оние со средна фактура се најчесто грнести и таа е присутна кај амбалажните садови со големи димензиикои се поретки во оваа сонда. Со оглед на тоа што се ископуваше контролна сонда со помали димензии, бројот на артефактите не е многу голем, што го објаснува и отсуството на фигури-ни, модели, жртвеници, кугли за праќа, секири и кремни ножиња. Се открија единствено неколку камени и керамички дискови, меѓу кои има и перфорации, додека изненадува присуството на керамичка белегзија, бидејќи нивното користење се појавува во подоцнежните етапи на неолитот, односно после 6000 година п.н.е., за разлика од овие слоеви на Влахо кои се доста порани (Сл. 30).³⁴

³² Naumov et al. 2023b.

³³ Наумов и др. 2024b.

³⁴ Stojanovski and Horejs 2025.

Сл. 26. Евидентирана состојба на подовите на Градба 11 (1), Градба 12 (2), Градба 13 (3) и здравицата (4) (Фото: Гоце Наумов).

Тука треба да се истакне големиот број животински коски, кои за разлика од сондите во јужните и источните делови на локалитетот, имаат поголеми димензии. Тоа покажува дека тие, иако фрагментирани, не биле кршени во толкава мера како оние ситни парчиња, откривани во голем број во јужната периферија на неолитската населба. Во домен на коскените предмети присутни се и неколку алатки и тоа претежно помали игли и сврдла изработени претежно за шиене. На крајот

вреди да се истакне и откривањето на еден дрвен предмет во Градба 11, а која е една од најстарите во неолитската стратиграфија на сондата истражувана оваа година (Сл. 27). Најверојатно се работи за стап или копје користени од жителите на овој објект, а од кого е сочуван само врвот. Имајќи го предвид тоа што тој се наоѓа меѓу најраните слоеви на населбата, овој наод воедно претставува можеби еден од најстарите неолитски дрвени предмети откриени во Европа.

Заклучок

Истражувањето во рамки на метафорично именуваниот проект „3V“ овозможува паралелно истражување на три неолитски локалитети во Пелагонија: Врбјанска Чука кај Славеј, Велушка Тумба кај Породин и Влахо кај Живојно. Ваквиот пристап е невообичаен за македонската археологија, но неговата предност е тоа што следи стратиграфски, архитектонски и културни појави меѓу три синхрони предисториски населби и тоа во еден микро регион. На тој начин можат да се увидат сличностите и разликите меѓу три населби во различни еколошки средини и подобро да се разбере процесот на неолитизација во Македонија. Со оглед на тоа што овие локалитети се истражуваат паралелно повеќе години, резултатите се дури и повеќе од импресивни и даваат сознанија кои во голема мера ја менуваат сликата за почетокот на неолитот, и тоа во поширок балкански и европски контекст. Проектот се реализира преку долгогодишна соработка меѓу Центарот за истражување на предисторијата, Завод и музеј - Прилеп, Завод и музеј - Битола, Германскиот археолошки институт, Универзитетот во Базел, Шпанскиот национален совет за наука, Универзитетот во Белград, Институтот за старословенска култура, Археолошкиот музеј на Македонија, како и десетина други европски институции со помош на кои, на нов начин се имплементира мултидисциплинарната археологија во Македонија.

Археолошкото истражување на Врбјанска Чука во 2025 година, иако помало по обем, придонесе кон подоброто разбирање на стратиграфијата, архитектурата и материјалната култура, евидентирани на овој локалитет. Ископувањето беше концентрирано во северозападниот и југозападниот дел на сондата каде минатите години се регистрирани археолошки остатоци.³⁵ Во северозападниот дел на археолошката сонда, односно во квадратите 8, 9 и 15 истражувањата се концентри-

³⁵ Naumov et al. 2021; Наумов и др. 2023; Наумов и др. 2024a.

Сл. 27. Врв од дрвен предмет (стап или копје), откриен на подот на Градба 11 (Фото: Гоце Наумов).

раа на Градба 21, која е дел од една од последните архитектонски фази во неолитската населба. Таа во голема мера ги содржи истите елементи како и Градба 2 и Градба 4, пред сè поради нејзиното горење, така што доминантното е присуството на горен црвенкаст лепеж, како и неколку структури во нејзината внатрешност. Исто така и позицијата на Градба 21 е идентична со онаа на останатите документираните објекти. Имено, и таа е поставена во правец североисток – југозапад, што укажува на утврдени традиции во однос на организација на неолитската населба, а што пак може да се темели на повеќе амбиентални и социјални фактори.

Што се однесува до архитектонските содржини регистрирани над и во Градба 21, може да се потврди еден објект изграден врз нејзе, како и присуство на повеќе структури во нејзината внатрешност. Евидентните остатоци од малтер врз најгорниот слој на горен лепеж, кој е воедно распарчен на ситни делови поради нивелирањето, укажуваат на објект поставен врз неа, а кој се наоѓа источно од Градба 19 и од кого се документираните и неколку јами од колци всадени во срушените сидови на Градба 21. При ископувањето на

овој објект се регистрираа повеќе нивоа на паднати сидови, што може да биде резултат на нивното рушење во неколку етапи или пак да укажува и на постоење на горен спрат. Во таа насока одат и делумните остатоци од сандак врз овие горни нивоа на лепеж, како и присуството на две подни нивоа меѓу нив, а кои се врз основниот под каде се поставени структурите.

Овие структури спаѓаат во домен на вообичаените глинени инсталации откриени во неколку објекти на Врбјанска Чука, со тоа што нивниот број и распоред е засега нов. Станува збор за неколку сандаци и една печка поставени врз подот на Градба 21, односно во нејзината северна половина. Два од поголемите сандаци се добро сочувани и може да се определи нивниот габарит, додека останатите два се значително оштетени со рушењето на сидовите и нивното рамнење при нивелирањето на субструкција за помладиот објект врз Градба 21. Од страните на јужниот сандак, присутни се две подлабоки глинени кутии (сандачиња), кои биле во функција карактеристична за ваков комплекс на инсталации, односно чување и обработка на житото и брашното. Веднаш до

Сл. 28. Поглед кон здравицата во контролната сонда и евидентната густина на слоевите од градби во најраните фази на неолитската населба (Фото: Гоце Наумов).

нив, но и во близина на овој комплекс, се открија неколку цели садови, од кои два се сочувани во нивната изворна форма, додека останатите, декорирани со белосликани орнаменти, се распарчени на многу фрагменти.

Археолошкото истражување на локалитетот Велушка Тумба во 2025 година претставува продолжување на ископувањата кои се одвиваат во рамки на објектот Градба 13 и содржините кои се наоѓаат во и врз неа.³⁶ Тие во значителна мера придонесоа да се разбере инвентарот на овој објект, но и да се согледаат слоевите, воедно и градбите што биле изградени после неа, сè до напуштањето на неолитската населба. Истражувањата потврдија присуство на најмалку три населбински нивоа врз Градба 13 и уште едно за кое се смета дека е можеби порана фаза на објектот подигнат врз неа. Станува збор за Градба 20, позната делумно од претходната година, и која се разликува

по тоа што нејзините сидови се изработени од негорен лепеж. Исто така, нејзиниот под е сочинет од цврсто набиена глина, неспоредливо покомпактна од подот на Градба 13, а којшто воедно ги определува и димензиите на овој помлад објект. Тој е далеку помал, и неговата ширина во правец југоисток-северозапад изнесува околу 2.5 метри, додека должината, барем од јужниот сид до северниот профил е околу 2 метри, и веројатно продолжува уште малку кон север. Во таа смисла Градба 20, би можела да биде помал правоаголен објект, но тоа ќе може да се потврди или негира преку натамошните истражувања.

Она што е интересно, е фактот дека неговите основи се поклопуваат со вкопаните темели на друга градба, а која може да е всушност нејзина постара фаза. Оваа постара етапа на Градба 20, ја има пресечено и Печка 2 од Градба 13, врз која е таа подигната. Веројатно при изведување на овој објект се воочило присуството на печката, каде при неговата подоцнежна фаза е поставен југозападниот агол. Токму на ова место во Градба 20 било погребано новороденче или фетус од 6-7 месеци, положено во грнест сад, превртен наопаку. Ваквото погребување на новороденчиња е мошне ретко, но присутно на неколку неолитски локалитети на Балканот.³⁷ Меѓутоа нивното положување во садови е уште поретко, и едно такво погребување е потврдено и во ранонеолитските фази на Амзабегово.³⁸ Уште поинтригантен е фактот што погребувањето во Градба 20 на Велушка Тумба е изведено во нејзиниот југозападен агол, идентично како и новороденчето положено на исто место во темелите на Градба 16 на Врбјанска Чука.³⁹ Ваквото повторување на овој фунерарен контекст поврзан со новороденчиња, треба натамошно потемелно да се разгледува, со оглед на тоа што нивното погребување во неолитските населби, односно објекти на Балканот, не е воопшто за занемарување.

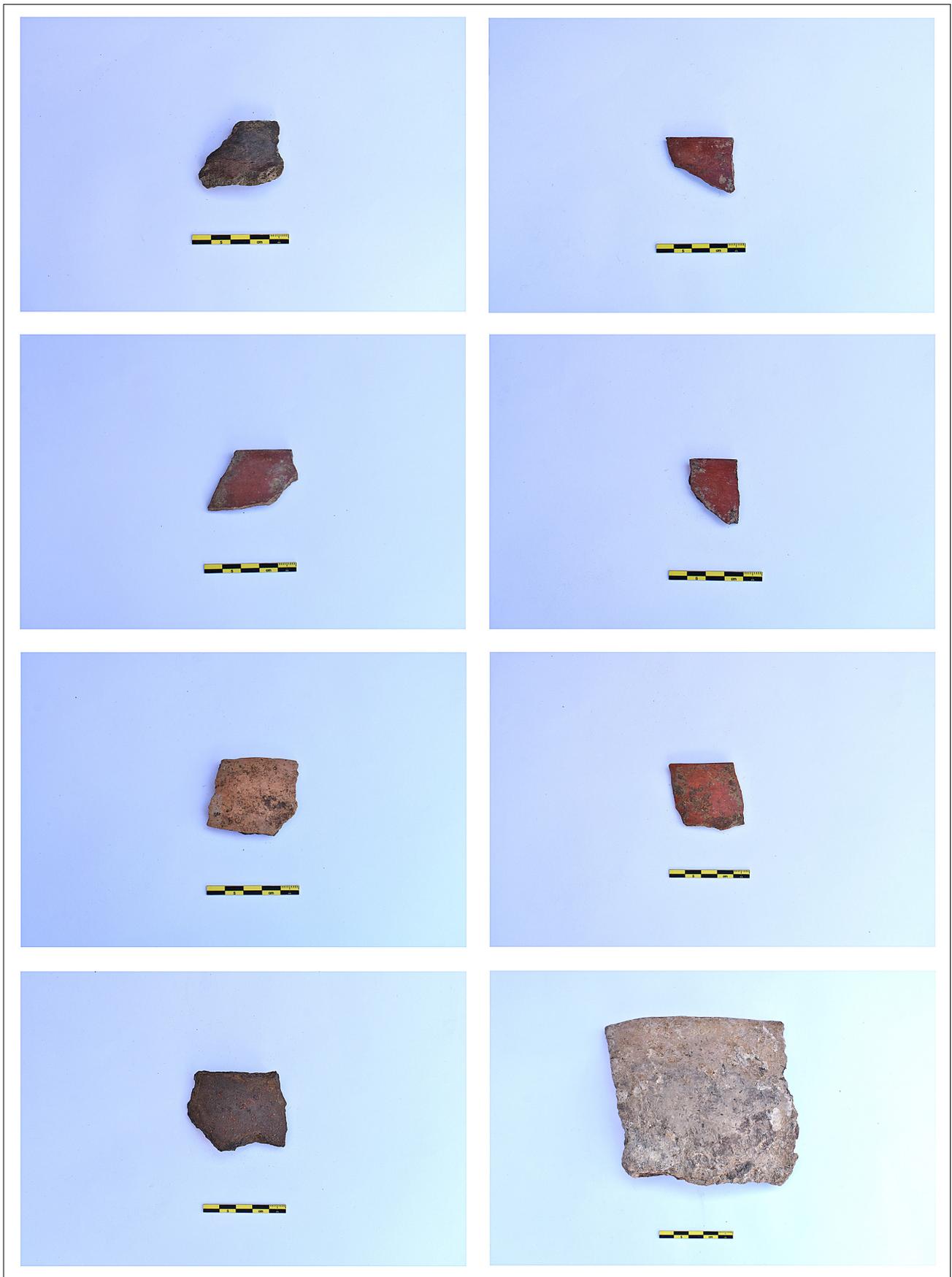
Што се однесува до Градба 13, овојгодишните истражувања колку што придонесоа кон разбирање на она што се случувало после неа во овој дел од неолитската населба на Велушка Тумба, толку помагаа и во дефинирање на нејзиниот внатрешен простор. Особено битно е тоа што се определи соодносот меѓу детектираните печки и сандаци, што го прави овој објект посебен. Име-

³⁷ Vasvarov 2008; Naumov 2007; Стојанова Канзурова 2020.

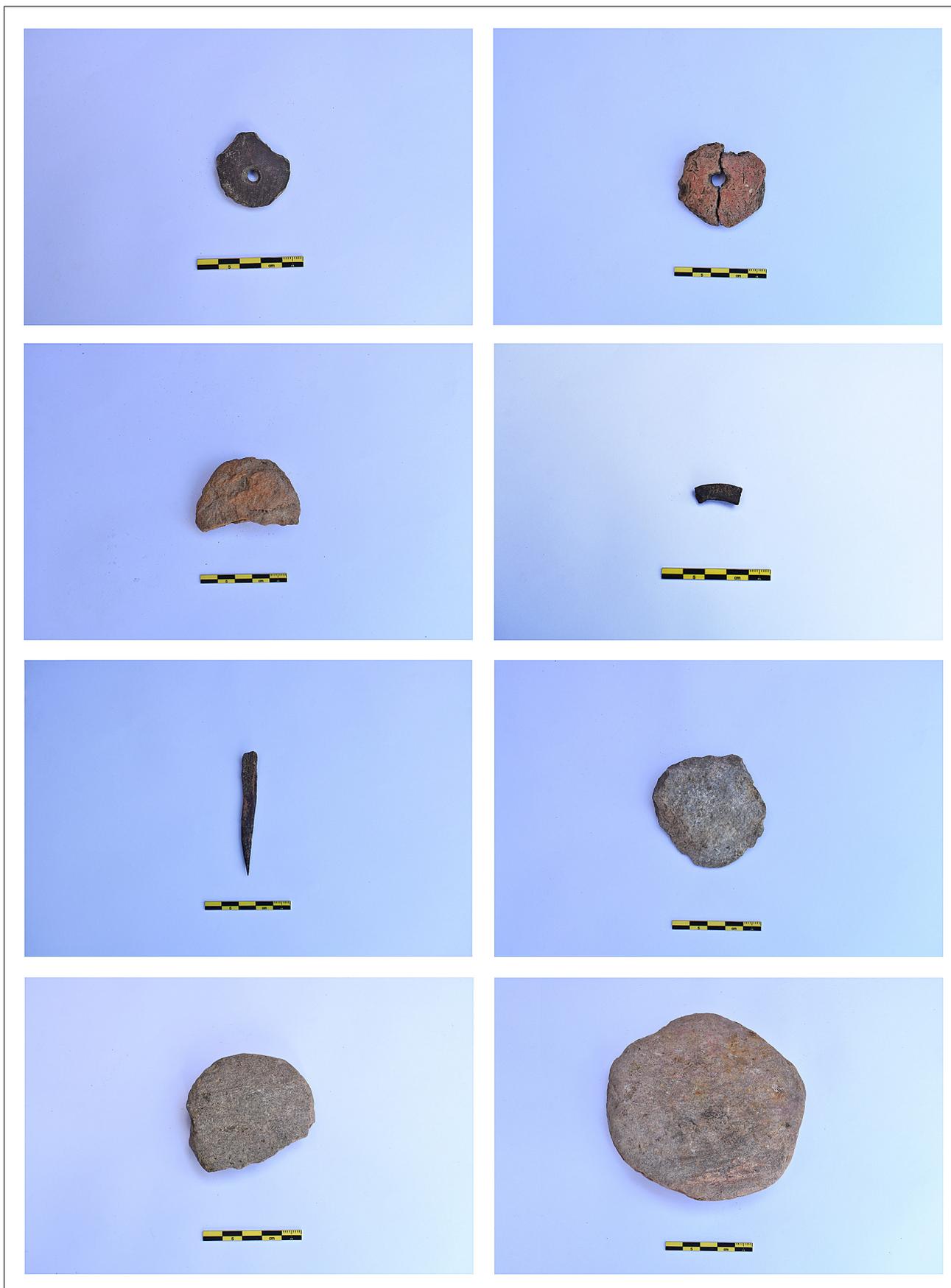
³⁸ Gimbutas 1976.

³⁹ Наумов и др. 2023.

³⁶ Naumov 2022.

Сл. 29. Избор на ободи од најкарактеристичните садови присутни во најраните слоеви детектирани во контролната сонда (Фото: Гоце Наумов).

Сл. 30. Избор на наоди откриени при истражувањето на контролната сонда на локалитетот Влахо во 2025 година: перфорирани дискови, глинен модел на леб, керамичка белегзија, коскена игла и камени дискови (Фото: Гоце Наумов).

но, во него е потврдено присуството на Печка 1 и Печка 2, кое што беше познато од претходната година, но сега тоа се истражи во целост. Најновите сознанија упатуваат кон тоа дека тие биле поставени во вообичаената позиција на градбите во Велушка Тумба, односно во правец североисток-југозапад. Тоа го потврдуваат страничните аплицирани рамни сидови и на обете печки, со тоа што оној на Печка 1 е поставен од западната страна, додека кај Печка 2 тој се наоѓа на нејзината источна страна.

Освен овие сидови, кои се воедно и сосема нова појава меѓу печките во македонскиот неолит, присутни се и други составни елементи поврзани со нив. На јужната страна од Печка 1 прилепен е масивен сандак со две мелници (една помала, друга поголема), поставени на две нивоа. Тие најверојатно имале функција во мелењето на житото за брашно и месењето на тестото за лебот, пред неговото положување во печката. Во слична мера истото се постигнало и со целината околу Печка 2. Просторот за подготовка на лебот бил поставен од северната страна на печката и сочинет е од масивна глинена платформа, како и мала правоаголна керамичка кутија и полукружен сандак, прилепени до западната страна на оваа платформа.⁴⁰ Поставувањето на овој простор за обработка на житото, брашното и тестото на јужната и северната страна на печките, овозможувало слободно движење околу нив. Токму на тоа место бил моделиран уште еден полукружен сандак со мелница, односно источно од Печка 1 и јужно од Печка 2. Јужно од него присутен е друг сличен сандак, и уште неколку помали источно од него. Сандаци со потенки сидови откриени се во североисточниот дел од истражениот простор на Градба 13, што упатува кон тоа дека целиот овој дел од објектот бил предвиден за подготовка на храната, што врпочем го потврдуваат двете печки и 11-те сандаци откриени во оваа градба, како и дваесетината камени мелници во нивна близина.

Подеднакво импресивна како и архитектурата, исто така е материјалната култура. Освен вообичаените алатки и форми на грнести садови со средна и груба фактура, и паници и амфорести

⁴⁰ Вакви слични правоаглони глиненни кутии-сандачиња, пронајдени се и во рамки на Градба 21 во Врбјанска Чука, што барем во моментот ги определува како специфична појава во пелагонскиот неолит (Наумов и др. 2024а). Во таа насока треба да се истакнат и аплицираните сидови на овалниот облик на печките на Велушка Тумба, што како делумна пракса е потврдено на една од печките во Градба 2 и масивниот амбар во Градба 1 во Врбјанска Чука (Миткоски 2005; Naumov et al. 2018b).

садови со фина фактура, се издвојуваат неколку примери со извонредно изведени бело сликани орнаменти. Станува збор за амфорести садови премакани со црвена боја, врз кои се насликале издолжени бели триаголници поврзани со тенки завиени линии. Покрај нив, се сликале и паниците и капаците, подеднакво премачкани со црвена боја врз која биле поставени ленти со ромбови во негатив и тенки вертикални линии. Кон импресивната материјална култура, дополнително придонесуваат и повеќето фрагменти од цилиндри и кубуси карактеристични за антропоморфните модели на куќи, потоа назабените нозе и калканите на жртвениците-куќи, како и неколкуте цилиндрични нозе и глави од жртвениците-куќи со животински протоми. На тој начин, овие артефакти, како и архитектурата, ги потврдуваат особеностите на неолитските заедници во Пелагонија, што упатува кон уште подетално проучување на предисториските локалитети во овој регион.

Истражувањата на археолошкиот локалитет Влахо кај Живојно во 2025 година имаа за цел да направат увид во стратиграфијата на западниот дел од населбата, како би се разбрале нејзините хронолошки, културни и архитектонски карактеристики. На тој начин, тие би се споредиле со информациите добиени од сондите во јужниот, источниот и северниот дел на населбата со што би се направил темелен преглед на стратиграфијата, архитектурата и материјалната култура во сите делови на овој мошне комплексен археолошки локалитет.⁴¹ Од тие причини, во 2025 година се продолжи со ископување на контролната сонда Кв. XII и се пристапи до најраните слоеви на неолитската населба. Резултатите беа повеќе од импресивни бидејќи неолитските хоризонти се протегаат во длабочина од дури 2.67 метри, а исполнети се со пластови од бројни градби.

Имено, ранонеолитските елементи се присутни веднаш после рецентниот слој, па сè до здравицата, така што изненадува оваа висина на стратиграфијата од безмалку 3 метра за оваа првична етапа на земјоделските заедници во Пелагонија. Во рамки на овие слоеви откриени се остатоци од ров и дури 14 објекти градени еден врз друг, а кои не ретко имаат и фази од нивно обновување. Во западниот и северниот профил се забележува длабоко вкопување, кое може да се смета дека е дел од ров или пак поголема јама. Тој започнува од најгорните неолитски слоеви и опфаќа широк простор сè до Градба 3, додека во западниот профил се забележува дека тој продира дури и до Градба 7, но со многу помала широчина, и тоа во

⁴¹ Naumov et al. 2023a.

форма на потесна јама. Во однос на јамите може да се упати и кон онаа регистрирана во северо-западниот агол на сондата, а која се забележува под остатоците од печка во Градба 3, покриена со неколку масивни камења. Оваа јама е исто така помала и потесна и започнува веднаш под печката, односно подот на објектот, и поради тоа што е таа плитка, во неа се ставени само два поголеми плочкасти камења.

Градбите се најчесто сочинети од сидови од непечен лепеж, додека печениот скоро воопшто не е присутен во овој дел од населбата. Нивните подови се изработени од глинест малтер со бела и жолта боја, не ретко прилично масивен и компактен кај одредени градби. Во најдолните слоеви, присутно е вкопување кое најверојатно е дел од здравица, архитектонска форма вообичаена за овој локалитет. Вакви градби и вкопани огништа во здравицата од песочник, откриени се во истата сонда во нејзините подоцнежни слоеви при истражувањата во 2024 година, но исто така и во двете сонди во јужната периферија на локалитетот.⁴² Тоа го прави Влахо многу посличен со архитектонските обележја на локалитетите Мавропиги, Ревенија и Паљамбела, а кои покажуваат многу културни сличности и хронолошка блискост со него.⁴³

Во таа насока треба да се истакне и материјалната култура која покажува врски со овие локалитети кои се наоѓаат јужно од Влахо, и тоа особено Мавропиги, кој е на само 40 километри од него. Преовладува фината керамика со црвена боја, односно онаа која била премачкана со тенок сјаен слој, бидејќи некогаш тој е присутен и на садови кои се сочинети од глина со примеси на плева. Садовите со црна боја се многу поретки, додека оние со кафени нијанси се поприсутни, но не во толкава мера како оние со црвена боја. Меѓу садовите со црвена боја претежно се сретнуваат паници и многу помалку има амфорести садови, а оние со средна фактура се најчесто грнести и поретко амбалажни садови со големи димензии. Со оглед на тоа што се ископуваше контролна сонда со помали димензии, бројот на артефактите не е многу голем, што го објаснува и отсуството на фигурини, модели, жртвеници, кугли за праќа, секири и кремни ножиња. Се открија единствено неколку камени и керамички дискови, меѓу кои има и перфорации, додека изненадува присуството на керамичка белегзија, бидејќи нивното користење се појавува во подоцнежните етапи на неолитот,

односно после 6000 години п.н.е., за разлика од овие слоеви на Влахо кои се доста порани.⁴⁴

Тука е интересно да упати на големиот број животински коски, кои за разлика од сондите во јужните и источните делови на локалитетот, имаат поголеми димензии.⁴⁵ Тоа покажува дека тие, иако фрагментирани, не биле кршени во толкава мера како оние открити во голем број во јужната периферија на неолитската населба. Во домен на коскените предмети присутни се и неколку алатки, и тоа претежно помали игли и сврдла изработени претежно за шиене. На крајот вреди да се истакне и откривањето на еден дрвен предмет во Градба 11, а која е една од најстарите во неолитската стратиграфија на контролната сонда истражувана оваа година. Најверојатно се работи за стап или копје користени од жителите на овој објект, а од кого е сочуван само врвот. Имајќи го предвид тоа што тој се наоѓа меѓу најраните слоеви на населбата, кои релативно би можеле да се датираат околу 6300 година п.н.е., овој наод можеби претставува еден од најстарите неолитски дрвени предмети откриени во Европа.

Ваквото откритие дополнително го акцентира ексклузивниот карактер на локалитетот Влахо, кој не само во домен на материјалната култура, туку и во хронолошки и архитектонски рамки се издвојува од останатите ранонеолитски локалитети на Балканот.⁴⁶ Тоа упатува кон неопходноста за негово уште поинтензивно истражување со помош на мултидисциплинарните методи, како и кон потребата за поголемо афирмирање на оваа уникатна населба во Македонија, но и ширум светот. Истото се однесува и на Врбјанска Чука и Велушка Тумба кои и покрај темелното истражување во последните години, изискуваат натамошно проучување за да се добие попрецизен увид во почетоците на неолитот во Пелагонија.

Благодарност: *Нина Матцек, Мимоза Христова, Маргарета Спасов, Каролин Верли, Коралин Дерада, Лукреција Роси, Ана Марија Елена Давидова, Горѓе Несторов, Маја Богоева, Дијана Гурчиноска, Злате Коруноски, Борче Кирковски, Филимончо Трифуновски и Живко Петровски.*

⁴² Наумов и др. 2021; Наумов и др. 2024b.

⁴³ Karamitrou-Mentessidi et al. 2015; Tsartsidou and Kotsakis 2020; Maniatis and Adaktylou 2021.

⁴⁴ Stojanovski and Horejs 2025.

⁴⁵ Naumov et al. 2023a.

⁴⁶ Naumov and Reingruber 2024.

Библиографија:

- кирилична:

Бъчваров, К. 2003. *Неолитни погребални обреди*. Софија: Бард

Китаноски, Б. 1989. Врбјанска Чука. *Arheološki pregled 1987*: 47 - 48. Ljubljana.

Миткоски, А. 2005. Врбјанска Чука кај селото Славеј, Прилепско. *Зборник на Музеј на Македонија 2*: 33-46. Скопје.

Миткоски, А. 2016. Керамички модели на лебови во предисториската збирка на Завод и музеј – Прилеп. Во Наумов, Г. и Фиданоски, Љ. (ур.) *Неолитот во Македонија: нови сознанија и перспективи*: 119-140. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г. и Насух, Е. 2023. Заштитно археолошко ископување на локалитетот Влахо кај Живојно во 2023 година. *Патримониум.МК 21*: 9-22.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Муркоски, А.; Бенеш, Ј.; Милевски, Ѓ.; Пшибила, М.; Комаркова, В. Вихронова, М. и Стоимановски, И. 2016. Истражување на Врбјанска Чука кај Славеј - 2016. *Патримониум.МК 14*: 13-42. Скопје.

Наумов, Г.; Јон, Ј. и Хвојка, О. 2017. Геомагнетно скенирање на тумби во Централна Пелагонија. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (ур.) *Неолитот во Македонија II: чекор напред во проучувањето на првите земјоделски општества*: 161-180. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г.; Гулевска, Ј.; Пенезиќ, К.; Антолин, Ф.; Миткоски, А.; Сабанов, А. и Сотерас, Р. 2020. Мултидисциплинарно истражување на Велушка Тумба во 2019 година. Во Фиданоски, Љ. и Наумов, Г. (ур.) *Неолитот во Македонија: во чест на Драгица Симоска*: 29-61. Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Наумов, Г., Гулевска, Ј., Антолин, Ф., Сабанов, А.; Сотерас, Р. и Фиданоска, А. 2021. Мултидисциплинарни истражувања на неолитската населба Влахо кај Живојно во Пелагонија. *Патримониум.МК 14*: 11-28.

Наумов, Г.; Гулевска, Ј.; Пшибила, М.; Гибаха, Х.; Пенезиќ, К.; Антолин, Ф.; Сабанов, А. и Фиданоска, А. 2022. Нови сознанија за почетокот на неолитот во Македонија: резултати од мултидисциплинарното истражување во 2022 година на археолошкиот локалитет Влахо кај Живојно (Пелагонија). *Патримониум.МК 20*: 11-34.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Талевски, Х.; Мачковска, В.; Георгиев, Д. и Фросард, Д. 2023. Истражување на археолошкиот локалитет Врбјанска Чука кај Славеј (Пелагонија) во 2023 година. *Патримониум.МК 21*: 9 – 22.

Наумов, Г.; Георгиев, Д.; Мачковска, В.; Антолин, Ф.; Сабанов, А. И Фросар, Д. 2024а. Истражување на археолошкиот локалитет Врбјанска Чука во 2024 година. *Патримониум.МК 17*: 15-42.

Наумов, Г.; Гулевска, Ј. и Георгиев, Д. 2024б. Археолошко истражување на локалитетот Влахо во 2024 година. *Патримониум.МК 17*: 43-62.

Санев, В. 1994. Младото камено време. Во (без уред.) *Археолошка карта на Република Македонија 1*: 26-42. Скопје: МАНУ.

Санев В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. *Цивилизации на почвата на Македонија 2*, Скопје.

Симоска, Д. 1986. Велушка Тумба, неолитска населба. *Arheološki Pregled 26*: 48. Ljubljana.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. *Macedoniae Acta Archaeologica 1*: 25 – 85.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во Централна Пелагонија*. Битола: Народен музеј Битола.

Стојанова Канзурова, Е. 2020. Нови сознанија од третиот културен хоризонт на неолитската населба Тумба Маџари (археолошки истражувања во периодот 2002-2005 и 2012 година). *Macedoniae Acta Archaeologica 22*: 9–28.

Талевски, И. 2009. Архитектура. Во Наумов, Г., Фиданоски, Љ., Талевски, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 35 - 47. Скопје: Данте.

- латинична:

Bacvarov, K. 2008. *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*. Oxford. BAR International Series. Archaeopress.

Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*. London and New York: Routledge.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In: Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja II- Neolitsko doba*: 79-212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

- Gimbutas, M. 1976. *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: The Regents of the University of California.
- Karamitrou Mentessidi G., Efstratiou N., Kaczanowska M. and Kozłowski J. K. 2015. Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Greek Macedonia. *Eurasian Prehistory* 12(1–2): 47–116.
- Makkay, J. 1984. *Early Stamp Seals in South-East Europe*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Maniatis, G. and Adaktylou, F. 2021. Revenia-Korinos: one of the earliest Neolithic settlements in North Greece as evidenced by radiocarbon dating. *Radiocarbon* 63(3): 1025–51.
- Naumov, G. 2007. Housing the Dead: Burials inside houses and vessels from Neolithic Balkans. In Malone, C. and Barrowclough, D. (eds.), *Cult in Context*: 255 – 265. Oxford: Oxbow Books.
- Naumov, G. 2008. Imprints of the Neolithic Mind: clay stamps from the Republic of Macedonia. *Documenta Praehistorica* XXXV: 185 – 204. Ljubljana.
- Naumov, G. 2022. Recent Fieldwork at the Neolithic site of Veluška Tumba in Pelagonia. *Studia Praehistorica* 16: 33–64.
- Naumov, G. and Reingruber, A. 2024. Dating the Early Neolithic in Pelagonia: closing a chronological gap in Balkan prehistory. *Documenta Praehistorica* 51: 118 – 146.
- Naumov, G., A. Mitkoski, A. Murgoski, J. Beneš, M. Przybyła, G. Milevski, V. Komarkova, M. Vychronova & I. Stoimanovski, 2018a. Multidisciplinary Research at the Vrbjanska Čuka site near Slavej in Pelagonia - 2016. *Archaeologia Adriatica* 12, 99–141.
- Naumov, G., Mitkoski, A., Talevski, K., 2018b. Excavation Season in 2018 at Vrbjanska Čuka tell in Pelagonia. In: Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds). *Neolithic in Macedonia: Challenges for New Discoveries*: 35–55. Skopje: Center for Prehistoric Research.
- Naumov, G., Mitkoski, A., Talevski, H., Anvari, J., Przybyła, M., Stojanovski, D., Antolín, F., Sabanov, A., Živaljević, I., Dimitrijević, V., Gibaja, J., Mazzucco, N., Milevski, G., Dumurđanov, N., Pendić, J., Blažeska, Z., Stefanović, S. 2021. Early Neolithic tell of Vrbjanska Čuka in Pelagonia. *Praehistorische Zeitschrift* 96 (2): 345–381.
- Naumov G., Przybyła M., Gibaja J. F., Penezić K., Antolín F., Sabanov A. and Fidanoska A. 2023. An Early Neolithic enclosure at the site of Vlaho, Pelagonia. *Antiquity* 97 (392): 1–8.
- Naumov, G.; Gulevska, J.; Mitkoski, A.; Przybyła, M.; Talevski, H.; Antolin, F.; Sabanov, A.; Hajdas, I.; Mačkovska, V. and Hristovski, N. 2023b. Results from the fieldwork research of Vlaho site (Pelagonia) in 2023. In: Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds). *Prehistory in the Balkans: interregional research and educational practices*: 43–71. Skopje: Center for Prehistoric Research.
- Stojanova Kanzurova, E. 2017. Chronological and cultural character of Veluška Tumba, Bitola, Village of Porodin, in the Early and Middle Neolithic of Velušina-Porodin group. In Rujak, Z.; Sekulov, V. and Cvetanov, D. (eds.) *Acta Musei Tiberiopolitani* 2: 45–53.
- Stojanovski, D. and Horejs, B. 2025. New “Balkan Fashion” Developing Through the Neolithization Process: The Ceramic Annulets of Amzabegovo and Svinjarička Čuka. *Open Archaeology* 11 (20250055): 1–12.
- Tsartsidou G., Kotsakis K. 2020. Grinding in a hollow? Phytolith evidence for pounding cereals in bedrock mortars at Paliambela Kolindros, an Early Neolithic site in Macedonia, North Greece. *Archaeological and Anthropological Sciences* 12(8): 1–16.
- Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goce NAUMOV, Dejan GEORGIEV, Jasmina GULEVSKA, Ferran ANTOLÍN,
Amalia SABANOV and Darunee FROSSARD

RESEARCH AT THE NEOLITHIC SITES OF VRBJANSKA ČUKA, VELUŠKA TUMBA AND VLAHO IN 2025

Summary

The research within the metaphorically named project “3V” allows the parallel investigation of three Neolithic sites in Pelagonia: Vrbjanska Čuka near Slavej, Veluška Tumba near Porodin and Vlaho near Živojno. This approach is unusual for Macedonian archaeology, but its advantage is that it follows stratigraphic, architectural and cultural phenomena between three synchronous prehistoric settlements in one micro-region. In this way, the similarities and differences between three settlements in different ecological environments can be seen and the process of Neolithization in Macedonia can be better understood. Considering that these sites have been simultaneously investigated for several years, the results are even more impressive and provide insights that greatly change the picture of the beginning of the Neolithic, in a broader Balkan and European context. The project is being implemented through long-term cooperation between the Center for Prehistoric Research, Institute and Museum - Prilep, Institute and Museum - Bitola, German Archaeological Institute, University of Basel, Spanish National Council for Science, University of Belgrade, Institute of Old Slavic Culture, Archaeological Museum of Macedonia, as well as a dozen other European institutions which contribute in the implementation of multidisciplinary archaeology in Macedonia.

The archaeological research of Vrbjanska Čuka in 2025, although smaller in scope, contributed to a better understanding of the stratigraphy, architecture and material culture recorded at this site. The excavation was concentrated in the northwestern and southwestern parts of the trench where archaeological remains have been recorded in recent years. In the northwestern part of the archaeological trench, i.e. in squares 8, 9 and 15, the research focused on Building 21, which is part of one of the last architectural phases of the Neolithic settlement. It largely contains the same elements as Building 2 and Building 4, primarily due to its burning, so that the dominant

feature is the presence of an upper reddish layer, as well as several structures in its interior. The position of Building 21 is also identical to that of the other documented objects. Namely, it is also located in a northeast-southwest direction, which indicates established traditions in terms of the organization of the Neolithic settlement, which in turn can be based on several environmental and social factors.

As for the architectural contents registered above and in Building 21, one object built on it can be confirmed, as well as the presence of several structures in its interior. The evident remains of plaster on the uppermost level of the upper layer, which is also broken into small parts due to leveling, indicate an object placed on it, which is located east of Building 19 and from which several pits of piles embedded in the collapsed walls of Building 21 have been documented. During the excavation of this object, several levels of fallen walls were recorded, which may be the result of their demolition in several stages or may also indicate the existence of an upper floor. The partial remains of a bin on these upper levels of the layer also point in that direction, as well as the presence of two floor levels between them, which are on the basic floor where the structures are placed.

These structures fall within the domain of the usual clay installations discovered in several objects at Vrbjanska Čuka, with their number and arrangement being new for now. This considers several bins and a furnace placed on the floor of Building 21, i.e. in its northern half. Two of the larger bins are well preserved and their dimensions can be determined, while the other two are significantly damaged by the demolition of the walls and during the leveling of the substructure for the later object on Building 21. On the sides of the southern bin, there are two deeper clay boxes (bins), which served a function characteristic of such a complex of installations, i.e. storing and processing grain and flour. Right next to them, but also in the vicinity of this complex, several whole

vessels were discovered, two of which are preserved in their original form, while the others, decorated with white-painted ornaments, are shattered into many fragments.

The archaeobotanical analysis at Vrbjanska Čuka is being conducted since 2016 and has brought in depth knowledge on the agricultural activities and the use of plants by communities who inhabited Pelagonia during the Early Neolithic. The archaeobotanical evidence indicates an economy grounded in crop husbandry, dominated by cereals (einkorn, emmer and barley) and pulses (lentil and pea). Alongside cultivated plants, a wide range of wild forest taxa—including elderberry, bramble, hazel and species typical of grassland and wetland environments—were consistently recorded across all sampling campaigns. The ubiquity of weeds and ruderal plants further reflects both crop-processing activities and the surrounding vegetation. The composition of weed assemblages and the suggest that crop cultivation was potentially extensive and closely adapted to local environmental and landscape conditions, which influenced practices such as the adoption of spring sowing.

In the Vrbjanska Čuka archaeobotanical campaign of 2025, work on the archaeobotanical samples has continued, and new samples were collected from the excavated areas at the site. As in previous years, targeted sampling of excavated units and their internal features like oven floors, bins, pits and concentrations of charred materials on floors was conducted, and two completely preserved ceramic vessels were recovered and their contents were also kept as a sample. A total of 7 samples which consisted of 30 liters of sediment were collected. During the campaign of 2025, sample flotation was done on these samples, as well as the unprocessed samples collected in the previous campaign at the same site (which took place in August 2024) – from which 16 samples with the sum of 67.7 liters were remaining. The samples are analyzed using the same methodological procedures applied to material from previous excavation seasons in order to ensure comparability. More than 30 types of materials were recorded, including bones, charred seeds, chaff, charcoal, pottery fragments, and other small-sized remains. The resulting data is used to detect activity-related patterns, such as those associated with cereal processing, meat processing, and waste disposal.

The archaeological research of the Veluška Tumba site in 2025 is a continuation of the excavations taking place within the framework of the Building 13 and the contents found in and on it. They have contributed significantly to understanding the inventory of this building, but also to define the layers, as well as the buildings that were built after it, until the aban-

donment of the Neolithic settlement. The research confirmed the presence of at least three settlement levels onto Building 13 and another one that is considered to be perhaps an earlier phase of the building built on it. This is Building 14, known in part from the previous year excavations, and which differs with walls made of unburned daub. Also, its floor is made of tightly compacted clay, incomparably more compact than the floor of Building 13, which also determines the dimensions of this later building. It is much smaller, and its width in the southeast-northwest direction is about 2.5 meters, while the length, at least from the southern wall to the northern profile, is about 2 meters, and probably continues a little further north. In this sense, Building 14 could be a smaller rectangular object, but this can be confirmed or denied through further research.

What is interesting is the fact that its foundations coincide with the dug foundations of another building, which may actually be its older phase. This older phase of Building 14 also intersects the Oven 2 of Building 13, on which it was erected. Probably, during the construction of this object, the presence of the oven was noticed, where the southwest corner was placed during its later phase. It is at this place in Building 14 that a newborn or fetus of 6-7 months old was buried, laid in a clay vessel, turned upside down. Such burial of newborns is very rare, but present at several Neolithic sites in the Balkans. However, their burial in vessels is even rarer, and one such burial is also confirmed in the early Neolithic phases of Amzabegovo. Even more intriguing is the fact that the burial in Building 14 of Veluška Tumba was carried out in its southwestern corner, identical to the newborn laid in the same place in the foundations of Building 16 of Vrbjanska Čuka. Such a repetition of this funerary context associated with newborns should be further examined in more detail, given that their burial in Neolithic settlements, i.e. buildings in the Balkans, is not at all to be neglected.

As for Building 13, this year's research contributed as much to the understanding of what happened after it in this part of the Neolithic settlement of Veluška Tumba as it did to defining its internal space. It is particularly important that the ratio between the detected ovens and bins was determined, which makes this object special. Namely, the presence of Oven 1 and Oven 2, which was known from the previous year, but has now been fully investigated, has been confirmed in it. The latest findings indicate that they were placed in the usual position of the buildings in Veluška Tumba, i.e. in the northeast-southwest direction. This is confirmed by the side applied flat walls of both ovens, with the one of Oven 1 being placed on the west side, while that of Oven 2 is located on its east side.

In addition to these walls, which are also a completely new phenomenon among the ovens in the Macedonian Neolithic, other constituent elements related to them are also present. On the south side of Oven 1, a massive bin with two grinding stones (one smaller, the other larger), placed on two levels, is attached. They probably had a function in grinding grain into flour and kneading the dough for bread, before placing it in the oven. To a similar extent, the same was achieved with the unit around Oven 2. The space for preparing the bread was placed on the north side of the oven and consists of a massive clay platform, as well as a small rectangular ceramic box and a semicircular bin, attached to the west side of this platform. Such similar rectangular clay boxes-bins were also found within Building 21 in Vrbjanska Čuka, which at least for the moment determines them as a specific occurrence in the Pelagonian Neolithic. In this regard, the applied walls of the oval-shaped ovens of Veluška Tumba should also be highlighted, which as a partial practice has been confirmed on one of the ovens in Building 2 and the massive granary in Building 1 in Vrbjanska Čuka. The placement of this space for processing grain, flour and dough on the southern and northern sides of the ovens allowed free movement around them. Another semicircular bin with a grinding stone was modeled exactly at that place, i.e. east of Oven 1 and south of Oven 2. South of it is another similar bin, and several smaller ones to the east of it. Bins with thinner walls were discovered in the northeastern part of the explored area of Building 13, which indicates that this entire part of the building was intended for food preparation, which is further confirmed by the two ovens and 11 bins discovered in this building, as well as more than twenty grinding stones in their vicinity.

Equally impressive as the architecture is the material culture. In addition to the usual tools and forms of medium and coarse-textured pottery, and fine-textured plates and amphorae-like vessels, several examples with exquisitely executed white-painted patterns stand out. These are amphorae-like vessels coated with red paint, on which elongated white triangles connected by thin curved lines were painted. In addition to them, the plates and lids were also painted, equally coated with red paint on which were placed strips of rhombuses in negative and thin vertical lines. The impressive material culture is further contributed by most of the fragments of cylinders and cubes characteristic of the anthropomorphic house models, then the serrated legs of the altar-houses, as well as several cylindrical legs and heads from the altar-houses with animal protomes. In this way, these artifacts, as well as the architecture, confirm the peculiarities of the Neolithic communities in Pelagonia,

which points to an even more detailed study of the prehistoric sites in this region.

The research at the archaeological site of Vlaho near Živojno in 2025 aimed to gain insight into the stratigraphy of the western part of the settlement, in order to understand its chronological, cultural and architectural characteristics. In this way, they would be compared with the information obtained from the trenches in the southern, eastern and northern parts of the settlement, thereby making a thorough overview of the stratigraphy, architecture and material culture in all parts of this very complex archaeological site. For these reasons, in 2025, the excavation of the control trench Q. XII continued and the earliest layers of the Neolithic settlement were accessed. The results were more than impressive, as the Neolithic horizons extend to a depth of as much as 2.67 meters, and are filled with layers of numerous buildings.

Namely, the Early Neolithic elements are present immediately after the recent layer, up to the virgin soil, so this stratigraphic height of almost 3 meters is surprising for this initial stage of the agricultural communities in Pelagonia. Within these layers, remains of a ditch and as many as 14 objects built on top of each other were discovered, which often have phases of their renovation. In the western and northern profile, a deep cut is observed, which can be considered to be part of a ditch or a larger pit. It starts from the uppermost Neolithic layers and covers a wide area all the way to Building 3, while in the western profile it penetrates even to Building 7, but with a much smaller width, in the form of a narrower pit. In terms of pits, one can also refer to the one registered in the northwest corner of the trench, which is observed under the remains of an oven in Building 3, covered with several massive stones. This pit is also smaller and narrower and begins immediately below the oven, i.e. the floor of the building, and because it is shallow, only two larger slab stones were placed in it.

The buildings are most often made of unfired daub walls, while fired daub is almost completely absent in this part of the settlement. Their floors are made of clay plaster with white and yellow colors, often quite massive and compact in certain buildings. In the lowest layers, there is a burial that is probably part of a virgin soil, an architectural form common to this site. Such buildings and buried hearths in the sandstone virgin soil were discovered in the same trench in its later layers during the excavations in 2024, but also in the two trenches in the southern periphery of the site. This makes Vlaho much more similar to the architectural features of the sites of Mavropigi, Revenia and Pagliambela, which show many cultural similarities and chronological proximity to it.

In this regard, the material culture that demonstrates connections with these sites located south of Vlaho, and especially Mavropigi, which is only 40 kilometers away, should be highlighted. Fine red-colored pottery prevails, with those that were coated with a thin shiny layer, and sometimes present on vessels made of clay with admixtures of chaff. Black-colored vessels are much rarer, while those with brownish color are more present, but not to the same extent as those with red. Among the red-colored vessels, there are mostly plates and much less amphorae-like, and those with medium texture are mostly jars and, less often, storage vessels of large dimensions. Considering that a test trench of smaller dimensions was excavated, the number of artifacts is not very large, which also explains the absence of figurines, models, altars, sling shots, axes and flint blades. Only a few stone and ceramic discs were discovered, among which there are perforations, while the presence of a ceramic bracelet is surprising, since their use appears in the later stages of the Neolithic, i.e. after 6000 BC, unlike these layers of Vlaho, which are much earlier.

Here it is interesting to point out the large number of animal bones, which, unlike the trenches in the southern and eastern parts of the site, have larger dimensions. This shows that they, although fragmented, were not broken to the same extent as those discov-

ered in large numbers in the southern periphery of the Neolithic settlement. In the domain of bone objects, several tools are also present, mostly smaller needles and drills made mainly for sewing. Finally, it is worth highlighting the discovery of a wooden object in Building 11, which is one of the oldest in the Neolithic stratigraphy of the control trench investigated this year. It is most likely a stick or spear used by the inhabitants of this object, of which only the tip has been preserved. Considering that it is located among the earliest layers of the settlement, which could be relatively dated to around 6300 BC, this finding may represent one of the oldest Neolithic wooden objects discovered in Europe.

Such a discovery further emphasizes the exclusive character of the Vlaho site, which stands out from other Early Neolithic sites in the Balkans not only in the domain of material culture, but also in chronological and architectural terms. This points to the necessity for its even more intensive research using multidisciplinary methods, as well as the need for greater affirmation of this unique settlement in Macedonia, but also worldwide. The same applies to Vrbjanska Čuka and Veluška Tumba, which, despite thorough research in recent years, require further study in order to gain a more precise insight into the beginnings of the Neolithic in Pelagonia.

